

**PTE BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és
Szovjetunió Történeti Kutatócsoport – MOSZT**

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Sorozatszerkesztő: Bebesi György

Szerkesztés és korrektúra: Bene Krisztián

Borítóterv: Vámos Eszter

ISSN: 2415-9387

Felelős kiadó a MOSZT kutatócsoport vezetője
<http://moszt.tti.btk.pte.hu/>

Nyomdai munkálatok: B-Group Kft.

Pécs, 2016

MOSZT Füzetek 2.

Zsemlye János

**Följegyzések Nagy Péter katonai
modernizációjáról és európai kül-
politikájáról
(1695–1721)**

MOSZT, Pécs
2016

Sorozatszerkesztői előszó

Második kötetéhez érkezett a PTE BTK Történettudományi Intézete Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportjának, a MOSZT-nak 2015-ben újtárra indított új sorozata, a MOSZT Füzetek.

A tavaly megjelent első kötet a kutatócsoport helyettes vezetőjének, ma már társelnökének, Kolontári Attila egyetemi docensnek a habilitációs pályázata magyar nyelvű részét tartalmazta, bevallottan azért, hogy az elismert kolléga írásával rangot adjon az induló új szériának.

Mint ennek a kötetnek az előszavában is megfogalmaztuk, a már 2005 óta futó és immáron 9. köteténél tartó MOSZT Könyvek sorozat mellé azért volt szükség egy új periodika elindítására, mert az elkészült anyagoknak volt egy sajátos csoportja, amelyet nem tudunk kiadványaink rendszerébe illeszteni. Ezek jellemzően az egy klasszikus tanulmány kereteit meghaladó, de egy önálló kötet mennyiségi paramétereit még el nem érő munkák voltak, olyan írások, amelyek szakmai minőségük miatt azonban megérdemlik az önálló megjelentetést. Ennek a problémának az áthidalásra hívtuk életre az új sorozatot, és ennek a második füzetét tartja most kezében az olvasó.

A minőséghez ezúton is ragaszkodtunk: volt hallgatónk, pedagógus kollégánk, Zsemlye János, jelenleg már kutatócsoportunk kültagja, eredeti gazdag orosz forrásanyag alapján megírt színvonalas munkája mellett döntöttünk, amely az ELTE Ruszisztikai Intézete és az Orosz Világ Alapítvány Budapesti Orosz Központja által kiírt „Az év orosz dolgozata” pályázaton 2012-ben országos második díjat nyert. A dolgozat kiadása már a díj elnyerése óta terveink között szerepelt, ennek azonban most érték meg az anyagi és technikai feltételei.

A szerző munkájában egy olyan témához, Nagy Péter személyéhez és uralkodásának egy részterületéhez tudott eredeti, friss nézőpontból hozzászólni, amely a történettudományban korábban már jól feldolgozottnak számított. Az orosz forrásanyag, a nyelvismeret hozzájárult a dolgozat újszerűségéhez, hiszen nemcsak a már jól ismert anyagokból tudott dolgozni, ezen kívül a szerző kétségkívül rendelkezik egy sajátos látásmóddal, amely érdekessé teszi a téma feldolgozását, és élvezetessé az olvasását.

A kiadvány Bene Krisztián gondos szerkesztésében és Vámos Eszter által tervezett arculat címlapjával jelenik meg. A Füzetet névmutató, kronológia és bibliográfia teszi szakmailag is teljessé.

Bebesi György sorozatszerkesztő

Pécs, 2016. március 16.

„I. Péter portréja”

Ezzel a címmel készítette el híres-nevezetes mozaikképét Oroszország átalakítójáról, Nagy Péterről, Mihail Lomonoszov (1754).¹ A képről ránk tekintő cár (később imperátor), államférfi, a történelem egyik „legszíne-sebb” egyénisége. Uralkodása kapcsán elfogadottá vált Oroszország „Péter előtti” és „Péter utáni” időszakáról beszélni: korlátlan hatalmú uralkodóként, Péter Oroszország „európaizálását” akarta szolgálni. Oly értelemben és módon, céllal és tempóban, miként azt ő üdvösnek gondolta. Átalakításainak és módszereinek megítélése nem szűnő vitára ad okot, ugyanakkor személye és kora megkerülhetetlen, ha a modern Oroszország alapvetését keressük.

A péteri „európaizálás” egyik fő vonulata katonai. Jelen lapokon a hadügyi reformra vetünk egy pillantást. A katonai modernizáció különválaszt-hatatlan Péter külpolitikai céljaitól,² amelyek nagyhatalmi svéd és török törekvéseket keresztettek, nem kismértékben alakítva az európai politikát. Ezért röviden kitérünk Péter európai külpolitikájának jelentősebb eredményeire is, melyek hozzájárultak Oroszország „világpolitikai” súlyának növe-léséhez. A rendelkezésre álló keretek között célunk az, hogy a legfontosabb összefüggéseket följegyezzük.³

Oroszország geopolitikai helyzetéről Péter trónra lépése előtt

Péter uralkodásának meghatározó eseménysorozata volt – törökellenes fellépései mellett –, a Svéd Királyság ellen vívott északi háború (1700–1721). Egy kicsit előreszaladva, érdemes felidézni, mit mondott Gavriilo Golovkin kancellár azon az ünnepi szenátusi ülésen, amelyet a háborút lezáró nystadi béke megkötése alkalmából tartottak Péterváron 1721 októ-berében. E szavakkal fordult a békét kivívó Péterhez: „*az ismeretlenség homá-hyából az egész világ dicsőségének színterére és úgyszólván a nemlétből a létbe vezetteténk elő, és a politikai nemzetek társaságához kapcsolattunk*”.⁴ A dagályos szavak mögött volt valami; a nystadi béke által Péter valóban – stílszerűen szólva – új vizekre kormányozta az „Oroszország-hajót”, mint látni fogjuk.

Nem ment könnyen. Uralkodása kezdetén (1695-től uralkodott egyed-uralkodóként), Péternek mérlegelnie kellett hazája külpolitikájának lehetőségeit – és korlátait. Földrajzilag az orosz államot ez idő tájt északon a Jeges-tenger, a Távol-Keleten a Csendes-óceán peremtengerei (a Bering-tenger és az Ohotszki-tenger) határolták. Nyugaton (vagyis Európa felől),

¹ Lásd mellékletben.

² Vaszilij Kljucsevszkij szerint, „*A hadügyi reform volt elsődleges fontosságú, legtovább elhúzódó, úgy önmagától, mint a néptől nagy áldozatokat követelő feladata, s nagyon nagy jelentősége van történelmünkben; ez nem egyszerűen az állam védelmének kérdése: a reform nagy hatást gyakorolt mind a társadalom szerkeze-tére, mind az események további menetére.*” (szerző fordítása) KLJUCSEVSZKIJ 1904. LXI.

³ Témánkhoz kapcsolódva, a MOSZT-füzetek kiadványaként hamarosan megjelenik magyar nyelven Jaroszlav Vodarszkij történész *I. Péter pruti hadjáratának legendái (1711)* című monográ-fiája.

⁴ KITUSIN 1956. 178.

nagyjából a Ladoga-tó-Szmulenszk-Dnyeper vonalán futott a határ. Délen, Asztrahántól keletre, hozzávetőleg az Irtis és a Jenyiszej alsó folyása, illetve az Amur vonalán húzódott az Oroszországot Közép-Ázsiától és Kínától elválasztó határvonal, mely Asztrahántól nyugatra, Cserkasszkon keresztül kanyarodott föl a Dnyeper alsó folyásához.

Az ország gazdasági fejlődésében meghatározó szerepet játszott az orosz nagykereskedők által, állami megbízásból és javarészt a kincstár hasznára bonyolított távolsági kereskedelem Nyugat-Európába. Az áruforgalmat legegyszerűbben vízi úton lehetett szervezni, de Oroszország távolsági kereskedését a fejlett nyugat-európai régiókkal (ahová nyersanyagokat szállítottak), nehezítette, hogy nem volt azokkal közvetlen tengeri összeköttetése. Az egyetlen, világtengerekre is kivezető kijárata a messze eső Arhangelszk volt, a Fehér-tenger partján. Ez a kikötő a zord időjárási viszonyok miatt csak időszakosan (nyáron) tudott hajókat fogadni és indítani. Egy Arhangelszkből kifutó vagy oda beérkező hajó csakis Skandinávia megkerülésével bonyolíthatta a kelet-nyugati tranzitszállítást, az tehát így nagyon hosszadalmas és költséges volt.

Oroszország mozgásterét a XVII. század végi Európában, alapvetően két paktum szűkítette le: a kardiszi és a bahcsiszeráji. A kardiszi egyezmény (1661) a svédekkel vívott „kis északi háborút” (1656–1660) zárta le, lehetővé téve, hogy a Svéd Királyság megtartsa Lívföldet. Az egyezmény révén a Balti-tenger svéd beltengerré változott, azon orosz hajóknak nem lehetett keresnivalójuk. A bahcsiszeráji egyezmény (1681) a törökökkel vívott csigirini háborúnak (1676–1681) vetett véget, a Dnyeper vonalán rögzítve az orosz-török határt. A törökök beleegyeztek, hogy a folyó baloldalán lévő ukrán terület – „Balparti Ukrajna” – orosz fennhatóság alatt maradjon.⁵ Csorbíthatlan maradt viszont az Azovi- és Fekete-tenger feletti török hegemónia, melynek kulcspontja Azov volt, a török kézen lévő tengerparti erőd. A két paktum mind északnyugaton, mind délnyugaton „bereteszte” Oroszországot a szárazföldre. Délnyugaton különösen tarthatatlanná tette a helyzetet, hogy – a török vazallus – Krími Kánság zsákmányra éhes tatárjai rendre betörték a Dnyeper-menti területekre.

Oroszország nyugati szomszédja a Rzeczpospolita (Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) volt. A XVII. század elején és közepén Oroszországnak súlyos háborúkat kellett vívnia az ő rovására terjeszkedő lengyel-litván állammal, s konfliktusuk csak az andruszovói fegyverszüneti egyezménnyel (1667) jutott nyugvópontra.⁶ A szűk két évtizeddel később kötött moszkvai szerződéssel (1686) Oroszország „örökbékét” és szövetségesi viszonyt létesített a Rzeczpospolitával. Ez a szerződés adott keretet a két ország kapcsolatának, Oroszország tájékozódásának Európa felé, amikor 1689-ben

⁵ 1667-től tartozott a cári uralma alá.

⁶ Ez az egyezmény rögzítette egyben a „Jobbparti Ukrajna” feletti lengyel uralmat.

Péter és idősebb féltestvére, V. Iván, hivatalosan Oroszország társuralkodói lettek.

Summa summarum: Oroszország előtt évszázados történelmi feladvány állt a XVII. század végén – északnyugaton kijutni az „Európába vezető” Balti-tengerre, megszüntetve a svéd „túlhatalmat”, délnyugaton pedig felszámolni a török-tatár fenyegetettséget, kijutással a Fekete-tengerre. A „vízi utak” észak-dél horizontú birtoklását láthatóan biztonsági és gazdasági megfontolások egyaránt indokolták. „Ideológiailag” az a történelmi tradíció is közrejátszott, hogy a középkori keleti szláv birodalomnak, a Kijevi Rusznak a határai is egykor a Balti-tengertől a Fekete-tengerig nyúltak. Bizonyos volt: egy aktivizálódó orosz külpolitika elkerülhetetlenül konfrontációra vezet az ellenérdekelt hatalmakkal⁷ – a Svéd Királysággal és az Oszmán Birodalommal. Nem véletlen, hogy Péter külpolitikájának eszköztárában a háború meghatározó elemként szerepelt.

Oroszország „törökkérdéséről”

Doszifej (Dositheus) jeruzsálemi pátriárka egy 1691. évi, Moszkvába küldött levelében a következőképpen fogalmazott: „*A tatárok egy maroknyi nép, s azszal kérkednek, hogy sarcolnak benneteket, és minélfogya a tatárok török alattvalók, ennélfogya ti is török alattvalók vagytok.*”⁸ Oroszország „törökkérdése” aktuálisan a Krími Kánság „pacifikálását” jelentette, perspektivikusan pedig az Oszmán Birodalom tengeri (és balkáni) hegemoniájának összeroppantását.

A „törökkérdés” előtérbe kerülése az orosz külpolitikában összefüggésben állt az európai törökellenes küzdelemmel. Ez a török Bécs alatti kudarcát (1683) követően kezdett kibontakozni, „motorja” pedig a XI. Ince pápa kezdeményezésére létrejött Szent Liga (1684) volt. Jóllehet a Szent Liga alapító tagjai között Oroszországot nem találjuk, a ligát létrehozó triász⁹ már az 1684. évi alapító állásfoglalásban utalt rá, hogy Oroszországot is mielőbbi törökellenes aktivitásra kívánják inspirálni. Két évvel később ennek szellemében fogant az említett 1686. évi kétoldalú orosz-lengyel szerződés. Ennek egyik passzusa Oroszországot támadó fellépésre kötelezte: „*Cár őfelsége*” felmondja „*a fegyverszünetet a Szultánnal és a Krími Kánnal*”.¹⁰

A Krími Kánság török vazallitásának felszámolásához – az 1686-os szerződésbe foglaltaknak megfelelően, bekapcsolódva az európai törökellenes háborúba – már a „Péter előtti” Oroszország nekigyürkőzött. Szofija cárewna megbízásából Vaszilij Golicin herceg vezetett – a vad sztyeppén keresztül – hadjáratot a Krím elfoglalására (1687). A hadjárat nem járt

⁷ Vaszilij Kljucsevszkij kimutatása szerint, „(...) uralkodásának 35 évéből csupán az egyetlen 1724. esztendő telt el teljes békében, s a többi évből sem lehet összegyűjteni többet, mint 13 békés hónapot.” (sz. f.) KLJUCSEVSKIJ 1904. LXI.

⁸ SZOLOVJOV 1865. (Glava vtoraja) (sz. f.)

⁹ Habsburg Monarchia, Velencei Köztársaság, Rzeczpospolita.

¹⁰ GOLIKOV 1788. 194–195. (sz. f.)

sikerrel. Ugyanígy kudarcba fulladt Golicin második sztyepei hadjárata is (1689). Oroszország ezzel beszüntette a harci tevékenységet a délnyugati határvetületben, s ezután Péter fellépéséig minden maradt a régiiben. Ilyen előzmények után Péter külpolitikai aktivizálódásának iránya úgyszólván magától értetődött. Sőt: kezdettől fogva offenzív álláspontot foglalt el a „törökkérdés” rendezésében.

Okulva Golicin hadjáratainak kudarcán, Péter elvetette, hogy a Krím-félszigetet – a mesterséges akadályokkal is védett Perekopi-szoroson keresztül vezetett – frontális támadással vegye birtokba. Ehelyett az azovi erődnek a megszerzését tűzte ki hadicélként. Ez a Krímtől keletre, a Don torkolatánál magasodó erőd¹¹ tette lehetetlenné Oroszország számára a Don és az Azovi-tenger közötti átjárást. Péter tisztán látta, hogy Azov birtoklása stratégiai előnyhöz juttatja Oroszországot: elfoglalásával elérhető lesz a Krími Kánság leválasztása-leválása az Oszmán Birodalomról. Egy-szersmind Oroszország újra tengerparti támaszpontra tesz szert az Oszmán Birodalom elleni további hadműveletekhez. Megkezdődött tehát az azovi hadjárat előkészítése.

Péter első török- és tatárelles hadjárata kilenc hónapot vett igénybe (1695. január-október). „*Szolgálatomat az első azovi hadjáratban kezdtem, mint bombavető*” – jegyezte fel később.¹² Mint Preobrazsenszkojei-ezredbeli tiszt („Pjotr Alekszejev”) vett részt a hadjáratban, mégpedig a fő csapásirányban kibontakozó „új típusú” seregrészben. (Elterelő hadműveletként a Krímbe is elindított egy sereget a szárazföldön.) Egy, az erőd alól 1695. szeptember 17-én keltezett levelében már arról tájékoztatott, hogy „*Mars ekéjével mindent felszántottunk és vassal bevetettünk.*”¹³

Az orosz sereg ostrom alá vette Azovot. Az ostrom azonban kudarcba fulladt. Péter keserűen konstatálta az „eredményt”: „*Azov be nem vétele*”...¹⁴ De nem engedett a csüggedésnek. Utólag tárgyilagosan megállapította, egy tengerparti erődöt mégsem lehetséges csupán a szárazföld felől ostromolva bevenni. A felismerés banálisnak tűnik, mégis óriási horderejű, elvi jelentőségű tanulsággal járt. Nevezetesen, hogy hadihajók – azaz tengeri haderő! – nélkül, Oroszországnak minden erőfeszítése hiábavaló marad, hogy „Európán kívüli” helyzetén módosítson. A kudarc éppenséggel serkentőleg hatott Péter katonai modernizációs törekvéseire.¹⁵

Másodszor is ostrom alá vette Azovot. Az újabb hadjárat a következő év tavaszán kezdődött. E hadjáratban már újonnan épített hadihajói ját-

¹¹ A törökök Szaad-ul-Iszlámnak („az iszlám védőbástyája”) nevezték.

¹² SZOLOVJOV 1872. (Cstyenyje pjatoje) (sz. f.)

¹³ PISZMA I. kötet. 1887. 51. (sz. f.)

¹⁴ Uo. 53. (sz. f.)

¹⁵ Találón jegyzi meg Szergej Szolovjov, hogy „(...) ennek a balsikernek köszönhetően mutatkozott meg emberi nagysága. Péter nem csüggedt el lélekben, hanem egyszerre csak felhőt a problémához és bámulatos tevékenységet fejtett ki, hogy kiköszörülje a csorbát, tartóssá tegye a második hadjárat sikerét. Az Azov alatti kudartól kezdődik Nagy Péter uralkodása.” (sz. f.) SZOLOVJOV 1865. (Glava vtoraja)

szottak kulcsszerepet, amelyekre még visszatérünk. 1696. május 27-én különleges nap virradt: az Azovi-tengerre kifutott az első orosz flotta. Ez a korábban nem létező hajóhad blokád alá vette és tűz alatt tartotta az erődöt. Hatékony együttműködése a szárazföldi sereggel július 19-én „Szaadul-Iszlám” kapitulációját eredményezte. Azov orosz kézre került – hallatlan *victoriát* aratott Péter! Ennek öröme szeptember 30-án hosszadalmas diadalmenetet tartott Moszkvában. Ilyesmi nem volt szokásban azelőtt, s az egész antik római koreográfia is merőben szokatlan volt egy keresztény uralkodótól. A sereg egy diadalkapun át vonult be, melynek boltíveit Mars és Hercules mitológiai alakjai tartották. Maga Péter egyszerű fekete uniformisban, hosszúszerű kopjával a vállán, gyalogosan haladt a menetben; mintegy megtestesítve a diadalkapu feliratait – „*Mars bátorságával*” és „*Herkulési erővel*”.¹⁶

Azov bevételével Péter stratégiai jelentőségű győzelmet aratott, amely tisztelettel vegyes meglepetést váltott ki Európában. Oroszország nem vált azonban egyúttal urává is az Azovi-tengernek (s főleg nem a Fekete-tengernek), hiszen a győzelem önmagában nem biztosította a Kercsi-szorosnak – a fekete-tengeri átjárónak – az ellenőrzését. Ehhez Péternek mindenekelőtt növelnie kellett az azovi flotta hatékonyságát. A flottaépítéssel kezdetét vett hadügyi reform folytatásaként csakhamar a flotta megerősítése, bővítése került napirendre.

Ugyanakkor győzelme mégiscsak megerősítette Pétert abban a meggyőződésében, hogy folytatnia kell támadó törökellenes küzdelmét. Úgy vélekedett, hogy ezt európai össz-szövetségben, egy Oroszországgal közös stratégia jegyében lehetne a leghatékonyabban kivitelezni.¹⁷ Ezért elhatározta, hogy követséget indít Nyugat-Európába. Célja az volt, hogy egy, a Szent Ligánál szélesebb alapokon nyugvó törökellenes szövetséget kovácsoljon össze.

A „nagy követség” élén Franz Lefort „első” követ, Péter bizalmas barátja állt, mint az európai ügyek szakértője. „Második” követként tartózkodott mellette a tapasztalt diplomata, Fjodor Golovin. „Harmadik” követi minőségben segítette munkáját Porfirij Voznyicin duma-írnok, aki török ügyekben volt kompetens. Hármójuk kíséretét közel 250 fő alkotta. Rangrejtve – mint Preorazsenszkojei-ezredbeli őrmester: „Pjotr Mihajlov” –, a cár is a

¹⁶ SASHALMI 2010. 126. A diadalmenetek – az északi háborúban kivívott diadalmok megünneplésére –, rendszeressé és egyre inkább grandiózussá váltak.

¹⁷ Az azovi hadjáratok kapcsán bebizonyosodott ugyanis, hogy az 1686-os orosz-lengyel szerződés éppen törökellenes vonatkozásában nem működik kívánatos módon; ezúttal a Rzeczpospolita nem tanúsított támogató aktivitást a közös ellenség ellen. Alekszej Nyikityin, a varsói orosz rezidens, még az 1696. augusztus 30-án elmondott beszédében is az együttes erőfeszítésekre sarkallt, amikor a lengyel szenátusban átadta a lengyel primásérseknek a hivatalos cári levelet Azov bevételéről: „(...) szenátor urak és egész Rzeczpospolita (...). Itt az idő, hogy a kereszt jegyében fegyverrel tapodjunk az ellenséget; itt az idő, hogy slabtics patkóké tapodják a meghajlított pogányt (...).” (sz. f.) SZOLOVJOV 1865. (Glava tretija)

követséggel tartott. Inkognitóját már csak nagyon magas (2 méternél is magasabb) termete miatt sem tarthatta fenn sokáig.¹⁸

A „nagy követség” politikai célját az egyik befolyásos tagjának, a diplomata Jemeljan Ukrainevnek a szavai foglalják össze legvilágosabban: *útra keltek az „egész kereszténység ügyének érdekében a régi barátság és szeretet megerősítése, az Úr keresztje ellenségeinek, a török szultánnak, a krími kánnak és minden muszurmány hordának vesztere.”*¹⁹ A delegációnak hathatós diplomáciai tevékenységet kellett kifejtenie: egyrészt a törökellenes koalíció (a Szent Liga) kiszélesítése érdekében és hadműveletei befejezésének megakadályozására, másrészt e hadműveletek kiterjesztésére a Balkán irányába. A „nagy követség” útját ezért részben a Szent Liga „nyomvonalán” tervezték; Brandenburgba, Hollandiába, Dániába, Angliába, Ausztriába, Rómába (a pápához) és Velencébe.

Az 1697. március 9-én induló delegáció 1698. augusztus 25-én fejezte be hivatalos útját. A radikális törökellenes európai össz-szövetség péteri gondolata sehogyan sem tudott azonban támogató fogadtatásra találni. Ekkorra már sikerült ugyanis a törököket a közép-európai térségből (a déli magyar végekig) tartósan visszaszorítani, a felkeresett hatalmakat pedig jobban foglalkoztatta a II. Károly spanyol király betegeskedése miatt küszöbönálló spanyol örökösödés problémája, mint a török. A II. Károly „örökségére” pályázók mellett vagy ellen Habsburg-, illetve Bourbon-párti/ellenes koalíciók körvonalazódtak, s Péter „nagy követsége” légüres térbe került.

Oroszország elvben a Habsburg-párti (a „törökbarát” Bourbonok elleni) tábor hatalmai – Brandenburg, Hollandia, Anglia, a Habsburg Monarchia – között kereshetett szövetségest. Az észak-német fejedelmek azonban éppúgy nem mutattak lelkesedést a további törökellenes háború iránt a távoli Balkánon, mint a keleti kereskedelemben is érdekelt Anglia és Hollandia abban, hogy előmozdítsák a potenciális konkurens Oroszország Fekete- (netán Földközi-) tengerre jutását. A Szent Liga fő erejét a Habsburg Monarchia biztosította. Uralkodója, I. Lipót azonban előbbre valónak tekintette, hogy döntésre vigye a dolgot a spanyol örökösödés kapcsán, hogysé Péter török elleni küzdelméhez segítséget nyújtson.²⁰ Az érdekek ilyen különbözősége folytán, a „nagy követség” nem járt, nem járhatott politikai eredménnyel. Bizonyossá vált, hogy Oroszország törökellenes küzdelmének folytatása – egy összeurópai stratégia jegyében legalábbis – megvalósíthatatlan.

Megvalósítható lett volna-e viszont anélkül? Semmi sem mutatta, hogy legalább magával a háromtagú Szent Ligával Oroszország ne fűzhetné

¹⁸ Távollétére, a kormányzás teendőivel a Követségi kormányzék vezetőjét, Kirill Nariskint (nagybátyját), s kipróbált embereit, Alekszej Golicint, Alekszej Prozorovszkijt, s Fjodor Romodanovszkijt bízta meg.

¹⁹ BUGANOV 1989. 36.

²⁰ I. Lipót a török kiszorításával Magyarországról, amúgy is elérte minimális célját – ti. a hódoltság, illetve Erdély „annektálását” birodalmába.

szorosabbra az együttműködést. Az 1697. évben, közvetlenül a „nagy szövetség” előtt (illetve ideje alatt, ám attól függetlenül), több kedvező jel is a közös folytatás, a megvalósítás lehetőségével biztatott. Először is, január 29-én Oroszország törökellenes szerződést kötött Bécsben a Habsburg Monarchiával és Velencével.²¹ A szerződés rögzítette, hogy „(...) ha a közös ellenség a szövetséges államok valamelyikét megtámadná, területeket ragadna el bármelyik féltől, akkor a többiek segítségadásra kötelezik magukat, hadaikkal rátámadnak (az ellenségre) minden lehetséges módon és eszközzel” [IV. c.], továbbá azt is, hogy „a szövetségesek egyike sem köt békét a másik beleegyezése nélkül a közös ellenséggel” [III. c.]²²

Szeptember 11-én a zentai csatában, a Savoyai Eugén vezette nyugati szövetségesek fényes győzelmet arattak a törökök felett. (Egy hónap múlva a Dnyeper mentén is vereséget szenvedtek a törökök az oroszoktól.) Szeptember 15-én, a harcias szász választófejedelemet, Péter pártfogoltját – I. Frigyes Ágostot – lengyel királlyá koronázták; mintegy új életet lehetett lehelni az 1686. évi orosz-lengyel szerződésbe. Október 30-án a Habsburg-császár megkötötte a franciákkal az őt nyugaton tehermentesítő rijswijki békét. A Szent Liga egyértelmű erőfölénybe került, s az európai törökellenes háború fordulópontjához érkezett. Felvillant a Habsburg-lengyel-velencei törökellenes felszabadító háború újult erejű folytatásának lehetősége – immár szerződéssel megpecsételt orosz szövetségben. Savoyai Eugén nagyszabású támadást irányozott elő 1698-ra az Oszmán Birodalom ellen.

A terv meghiúsult – maga I. Lipót hiúsította meg. Figyelmen kívül hagyva az 1697. évi szerződés III. cikkelyében foglaltakat, különbékét készült kötni a Magyarországról kiszorított Oszmán Birodalommal az *uti possidetis, ita porro possideatis*²³ elve alapján. Elhatározása előrevetítette a törökellenes liga végét. A béketárgyalások a szerémségi Karlócán kezdődtek, 1698. november 13-án. I. Lipót szerződészegése következtében – amely valóban felbomlasztotta a Szent Ligát –, a volt szövetségesek nem tudtak egységes, közös álláspontot képviselni. Következően, mindegyik bilaterális megegyezésre törekedett az Oszmán Birodalommal.

A váratlan fejlemény következtében Oroszország nem számolhatott többé az Oszmán Birodalom erőinek megosztottságával (ellentétben az azovi hadjáratok időszakával). Péter kényszerhelyzetbe került. A török elleni küzdelem egyoldalú, kétes kimenetelű folytatása helyett most azt látta célravezetőbbnek, ha Oroszország „törökkérdésének” ügyét a béketárgyalásokon veszi elő. Célja az volt, hogy a délnyugati övezet korrekcióját a tárgyalóasztalnál vigye keresztül, a lehetséges mértékig. A kérdés éppen úgy vetődött fel, hogy mi a lehetséges mérték, hol legyen a határ? Péter is a „ki

²¹ Oroszország e megállapodással vált szerződött tagjává a Szent Ligának, amelynek harcait – a Rzeczpospolitával kötött 1686. évi kétoldalú szerződése értelmében – természetesen addig is támogatta.

²² PISZMA I. kötet. 1887. 126–127. Magyarul GEBEI 2001.

²³ *Ki mit birtokol, azzal rendelkezzék.* (latin).

mit birtokol"-elvből indult ki. A ténylegesen orosz kézre került területeket azonban jócskán kikerekítette, hogy ily módon „újrapiócionálja” Oroszországot délnyugaton. Törekvésének sarokköveit így nemcsak Azov és Taganrog (a flotta-reform során épített azovi-tengeri orosz hadikikötő), illetőleg a Don- és a Dnyeper-menti erősségek jelentették, hanem nagy merészen igényt támasztott a Kercsi-szorosra, de még magára a Fekete-tengerre is.

Igényeit Péter az 1696–1697. évi győzelmeire alapozta – amelyek kétségkívül hozzájárultak a fordulathoz a törökellenes küzdelemben. Ilyen orosz feltételeket viszont az Oszmán Birodalom nemhogy tárgyalási alapnak nem tekintett, de Oroszországot annyira gyengének tartotta, hogy vele szemben még a „ki mit birtokol”-elv méltányos alkalmazására sem hajlott. Egyik fél sem engedett. Békét nem is kötöttek Karlócán, csupán *armistitiumot*. Az 1699. január 14-i (az előző év karácsony napjára antedatált) fegyverszünet két évre szólt: a felek kötelezték magukat, hogy e határidő lejártáig olyan megoldást találnak, melyet kölcsönösen elfogadnak és békeszerződésben is rögzítenek. Előre lehetett látni, hogy az adott erőviszonyok mellett az orosz igények teljessége nem tartozik a kivitelezhető célok közé. Hosszú távú korrekcióról azonban, mint maximálisan elérhető kompromisszumról, szó lehetett.

Mi vitte rá Pétert a kompromisszumos megoldásra? Tényszerűen be kellett látnia, hogy Oroszországnak sem az 1687. és 1689., sem az 1695–1697. évi hadműveleteivel, sem pedig az 1697–1699. évi diplomáciai törekvéseivel nem sikerült gyökeresen új helyzetet teremtenie délnyugaton. Az európai törökellenes felszabadító háború véget ért, Oroszország szövetségesek nélkül maradt. Ugyanakkor 1698-tól új lehetőség körvonalazódott a másik stratégiai térségben, a Baltikumban. Péter figyelme – az orosz külpolitika főiránya és aktivitása – délnyugatról északnyugatra fordult. Mérlegelni kellett! Péter jobbnak látta, ha adott helyzetben ratifikált egyezményvel biztosítja a „hátát”: Oroszország 1700. július 3-án aláírta az Oszmán Birodalommal a konstantinápolyi (sztambuli) békét.

A béke lezárta Oroszország 1687 óta tartó törökellenes háborúit. Rendelkezései által Péternek sikerült elérnie Oroszország délnyugati területeinek hathatósabb védelmét a Krím felől: „*Mivel a Moszkvai Állam szuverén és szabad állam, ezután azt az adományt, amelyet Cár Őfelsége eddig a Tatár Kánoknak és a Krími Tatároknak évente juttatott, a jövőben sem ő (...) sem örökösei nem adják, nem kötelesek adni. A Krími Kánok és a Krímiek se, de az egyéb Tatár népek se lépjenek cári területre (...) mert ez a béke megsértésének minősül.*” [VIII. c.] „*(...) szigorú paranccsal van és lesz megparancsolva a török helytartóknak, a krími kánoknak, (...) hogy az Ottomán Birodalom alattvalóiként (...) a békeszerződés cikkeleit tiszteletben tartásák, (...) A jövőben (...) katonai erővel (...) se a Dnyeper menti, se a Don menti településeket, de egyéb helységeket se, továbbá Azovot se (...) általában Cár Őfelsége országának határait nem háborgatják.*” [VIII. c.] „*A Dnyepernél található (...) Tavany, Kaz-i-Kermen, Nuszret-Kermen, Sabin-Kermen (...) leromboltatnak,*

(...) azokon a helyeken a jövőben soba nem épülhetnek várak, de lakosság sem telepedhet meg ott, a területek a háború előtti állapotoknak megfelelően Cár Őfelségétől az Ottomán Birodalomhoz visszakerülnek.” [II. c.]. Rögzítették Oroszország javára, hogy „Azov városa és a hozzá tartozó régi és újabb helységek, és az azok között elterülő szárazföld és víz, ami jelenleg Cár Őfelsége uralma alatt áll, a jövőben ugyanígyen módon Cár Őfelsége birtokában maradnak”. [IV. c.]. Az egyezmény állandó orosz külképviselet létesítését is engedélyezte Konstantinápolyban: „Cár Őfelsége rezidense a Fényes Portán fog élni (...), ugyanolyan szabadságokkal (...) mint a Fényes Portával baráti viszonyban lévő országok rezidensei.” [XIII. c.].²⁴

A konstantinápolyi egyezmény Oroszország 1696–1697. évi hadműveleteinek közvetlen eredményeit foglalta magában. Módosította az erőviszonyokat az orosz állam javára, anélkül azonban, hogy a stratégiai célt – ti. a kijutást a Fekete-tengerre – sikerült volna elérni. A konstantinápolyi tárgyalásokat vezető követ, Jemeljan Ukrainev keresetlen szavakkal kommentálta a dolgot: „Az oszmán porta úgy vigyázza a Fekete-tengert, mint egy makulátlan szűzlányt, akít senkinek sem szabad megérintenie.”²⁵ A béke voltaképpen a felek tehetetlenségi erején nyugodott.

Szűk egy évtizedig honolt a zavartalan orosz-török béke. Oroszország és az Oszmán Birodalom viszonya azután éleződött ki újra, hogy XII. Károly svéd király poltavai veresége (1709) után török felségterületekre – Benderibe – menekült. A törökök által „Vasfejűnek” nevezett uralkodó ettől kezdve fáradhatatlanul szította a diplomáciai feszültséget – az Oszmán Birodalom Oroszország elleni hadba léptetésén mesterkedett. XII. Károly célja az volt, hogy egy „török front” nyitásával Péter hátában, Oroszországot erje megosztására –, s ezáltal az északi háborúban kapitulációra kényszerítse. III. Ahmed szultánt levélben is megkönyörkezte: „Amennyiben időt hagyunk a cárnak, (...) akkor rá fogja magát vetni az Ön egyik tartományára (...). Az erődök, amelyeket a Donnál és az Azovi-tengernél épített, valamint flottája egyértelműen leleplezik az Ön birodalma ellen táplált rosszindulatú szándékait.” – írta neki.²⁶

XII. Károly aknamunkájának eredményességéről a konstantinápolyi orosz rezidens is hírt adott. Pjotr Tolsztoj (akit a törökök csakhamar a Héttoronyban vetettek fogságra), 1709 augusztusában írásban közölte Golovkin kancellárral: „Ne méltóztatásuk csodálkozni azon, hogy korábban, amikor a svéd király erje teljében volt, a Porta békeszeretetről adtam hírt, most pedig, midőn a svédek szétszórtak, kételkedem ebben! (...) a törökök látják, hogy a cár őfelsége (...), aki most győzte le az erős svéd népet, hamarosan mindent a maga kívánsága szerint rendez el Lengyelországban, azután (...) immár minden akadályt elhárítva, háborút kezdhet ellenük, a törökök ellen. Így vélekednek és egyáltalán nem hiszik, hogy őfelsége ne kezdene háborút ellenük, mibelyt alkalma nyílik rá, miután elvégezte egyéb

²⁴ PISZMA I. kötet 1887. 368–378. Magyarul GEBEI 2001.

²⁵ HELLER 1996. 263.

²⁶ ANYISZIMOV 2004. 257.

ügyeit.”²⁷ A svéd királynak végül sikerült eszkalálnia a diplomáciai feszültséget. Az Oszmán Birodalom Azov hovatarozásában könnyedén megtalálta a *casus bellit*, s 1710. november 20-án hadat üzent Oroszországnak.

A délnyugati orosz határoknál ezzel ismét beállt a hadiállapot. Péter azonban maga lépett fel támadólag. Előzőleg törökellenes együttműködésről egyezett meg Constantin Brâncoveanu havaselvei, illetőleg Dimitrie Cantemir moldvai török vazallus fejedelmekkel. Hitelt adva a fejedelmek kijelentéseinek, Péter nagyerejű népfelkeléssel is számolt a Balkánon. Bizakodása kitetszik egy 1711 áprilisában kelt leveléből: „*A fejedelmek azt írják, hogy mibelyt csapataink földjeikre lépnek, azonnal egyesülnek velünk, s nagyszámú népeket felláztatják a török ellen (...) a szerbek is (...) ugyanígy a bolgárok és más keresztény népek is felkelnek a török ellen, egyes népek egyesülnek seregeinkkel, mások a török területek belsejében láznak föl; ily körülmények között a vezír nem mer átkelni a Dunán.*”²⁸ Péternek mégis súlyosan csalatkoznia kellett várakozásaiban. Csupán Cantemir jelent meg táborában, ő is csak néhány ezer emberével. Így a tervezett orosz-havaselvei-moldvai katonai együttműködés félig-meddig sem vált valóra, s a balkáni népfelkelés elmaradt. Bajosan folyt Péter katonai akciója is, amely pruti hadjáratként ismert.

A Prut menti csapdahelyzetből katonai erővel nem, csakis tárgyalással lehetett szabadulni, s a feltételeket az ellenség szabta. A cár Pjotr Safirov alkancellárt küldte el tárgyalni a bekerített táborból Baltadzsi Mehmed nagyvezírhez. Péter – amennyiben a törökök fellépnének a XII. Károly érdekében – kész volt lemondani a svédektől addig elfoglalt összes területről, Ingermanföldet kivéve. Azt is utasításba adta Safirovnak, „*ha még ez is kevés lenne, [ti. a svédektől elfoglalt balti területek – Zs. J.] akkor oda kell adni egyéb tartományokat is.*”²⁹ A tárgyalás másnapján, 1711. július 12-én írták alá a pruti egyezséget, a törökök azonban a svéd király kedvéért sem bolygatták a balti ügyeket – megelégedtek korábbi hatalmuk visszaállításával Oroszország délnyugati térségében. Szabad elvonulás fejében Péternek bele kellett egyeznie Azov átadásába, Taganrog lerombolásába és az azovi flotta felszámolásába. A Prutnál kötött megállapodás előírásait a drinápolyi békében rögzítették először (1713).

Péter szavait, melyeket július 15-i levelében a Szenátushoz intézett – hogy ti. „*Imígyen azon halálos lakoma véget ért.*”³⁰ –, akár képletesen is lehetett érteni. Hiszen a balsiker után felhagyni kényszerült külpolitikájának délnyugati céljával – annak érdekében, hogy az északnyugati balti térségben megvalósíthassa. Szó sem volt ugyanis arról, hogy Oroszország feladja a küzdelmet az északi háborúban.

²⁷ MOLCSANOV 1986. 265–266. (sz. f.).

²⁸ MOLCSANOV 1986. 277. (sz. f.)

²⁹ ANYISZIMOV 2004. 259.

³⁰ Uo. 261.

A „lengyel ügyekről”

1696. június 17-én meghalt III. János (Jan Sobieski), a törökverő lengyel király. Az ő uralkodása alatt csatlakozott a Rzeczpospolita a Szent Lígához (1684), s kötött szövetséget Oroszországgal (1686). Halálával a Rzeczpospolitában beállt az interregnum. Az interregnum kapcsán kezdődtek Péter külpolitikájának „lengyel ügyei”. Ezek Péter török-, majd svédellenes törekvéseivel fügtek össze. Nem hagyhatta figyelmen kívül ugyanakkor a „félmúlt” figyelmeztető fejleményét – ti. a Rzeczpospolita oroszellenes agresszióját. Az 1686. évi orosz-lengyel „örökbéke” további fenntartásáról volt tehát szó, később pedig az északi háború eseményei játszottak közre.

A Rzeczpospolita megürült trónjára aspiráló jelöltek közül két komoly maradt színén: a francia François Louis de Conti (XIV. Lajos unokatestvére), illetőleg szász ellenlábasa, az utolsó pillanatban fellépő I. Frigyes Ágost, akit I. Lipót is támogatott. Befolyásos lengyel főnemesek a francia jelölt pártját fogták, s hallgatólagosan Michal Stefan Radziejowski primásérsek is, aki az új király megválasztásáig az interrex funkcióját gyakorolta. I. Frigyes Ágost aranyainak hatására azonban többen pártot váltottak, a nemesség tömegei pedig eleve a szász jelöltet támogatták.

A Rzeczpospolitával szövetségi viszonyban álló Oroszország szempontjából a „törökbarát” francia aspiráns elfogadhatatlan volt a lengyel trónon. Ezt nyomatékosította is Péter abban a levélben, amelyet 1697. május 31-én intézett Radziejowski primásérsekhez: *„Mi, a nagy uralkodó, cári hatalmasság, uralkodóitokkal, a lengyel királyokkal és veletek, pánokkal és Rzeczpospolitával mindig barátságban lévén, ilyen francia és török királyt nem akarunk, akarunk pedig a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség trónján (...) bármilyen népből származó királyt, csak ne az ellenség táborából”*.³¹ Péter fegyveres erőinek felvonultatásával közvetlen nyomást is gyakorolt a szász jelölt és az Ágost-pártiak érdekében. Szeptember 15-én így végül I. Frigyes Ágostot koronázták lengyel királlyá, II. Ágost néven. Az interregnum véget ért. A Rzeczpospolita trónjára, ha Péternek nem is kreatúrája, mindenesetre a lekötelezettje került. Péter később úgy nevezte az új lengyel királyt: *„kedves testvérem, és igaz, nem pedig politikai barátom”*.³²

A századfordulón Péter diplomáciája már javában dolgozott a svédek elleni háború előkészítésén. A „Szász Hercules” (II. Ágost) maga is erőteljesen aktivizálódott. Buzgósága oly magas fokra hágott, hogy 1700. február 12-én – orosz és dán szövetségeseivel nem is egyeztetve – betört Lívföldre és ostrom alá vette a svéd fennhatóságú Rigát. Hadüzenet nélküli támadásával kezdetét vette az északi háború. A támadó csúfos vereséget szenvedett Riga alatt, de nagyobb baj volt, hogy a Rzeczpospolitára zúdította a svéd hadakat.

³¹ PISZMA I. kötet. 1887. 165. (Kutyina Olga fordítása)

³² ANYISZIMOV 2004. 241.

II. Ágost nagyon nehéz helyzetbe sodorta országát. Hiába nem lengyel királyként (a szejm hozzájárulását nem kérte ki), hanem szász választófejedelemként lépett háborúba – a Rzeczpospolita tehát elvben nem volt hadviselő fél –, az ország területe 1701 nyarától mégis hadszíntérré vált, s 1702-ben már svéd kézen volt Varsó és Krakkó. A fejlemények hatására a király személye és háborúja okán 1704. február 16-án létrejött az Ágost-ellenes, svédbarát varsói „békepárt”, május 20-án pedig az Ágost-párti, oroszbarát sandomiri konföderáció. Mindkettő az egész Rzeczpospolita nevében lépett fel.

Az Ágost-ellenes tábor svéd nyomásra detronizálta a regnáló királyt és kihirdette az interregnumot. 1704. július 12-én megválasztotta lengyel királynak az oroszgyűlölő Stanislaw Leszczyński poznaíi vajdát, akit október 4-én meg is koronáztak. Bár a sandomiri konföderáció augusztus 30-án megerősítette II. Ágostnak – mint lengyel királynak – Oroszországgal kötött svédellenes szövetségét, ő maga XII. Károly Szászország elleni támadása miatt elhagyta a Rzeczpospolitát, hogy „szűkebb páttriájában” vegye fel a svédekkel a harcot. Miután alulmaradt, 1706. október 13-án megkötni kényszerült a svéd királlyal az altranstädti egyezményt. (Amelyet titokban tartott, amíg tudott, Péter előtt.) II. Ágost ebben az egyezményben lemondott „*Lengyelországban-Litvániában (...) valamennyi jogáról és igényéről*”.³³ A sandomiri konföderáció tudomásul vette II. Ágost lemondását, Stanislaw Leszczyńskit trónbitorlónak nyilvánította, s 1707. július 7-én újra interregnumot hirdetett.

Péter a sandomiri konföderációra támaszkodva próbált úrrá lenni a lengyel krízisen, mert a Rzeczpospolita belső erőviszonyainak eltolódása a „svédpárt” javára nemkívánatos fejleményekkel járhatott Oroszország számára az északi háborúban. Érdekei azt diktálták, hogy a lengyel trónt olyan személy foglalja el, aki megtartja a Rzeczpospolitát Oroszország oldalán, egyszersmind közvetítőként is fel tud lépni Franciaország – mint kontinentális nagyhatalom – támogatásáért, az orosz-svéd béke kieszközlésére és „nemzetközi” garantálására. Jelöltként jött szóba II. Rákóczi Ferenc, mint „Princeps Transylvaniae”.³⁴

A lengyel krízisnek végül a Szászországból – a Rzeczpospolitán keresztül – Oroszország ellen felvonuló svédek inváziója vetett véget. Csakhogy fordítva, mint mindenki várta; a döntő ütközetre Poltava alatt került sor (1709. június 27.), s nem „Észak oroszánja” győzött, hanem Péter. A svéd király poltavai vereségének hírére II. Ágost 1709. augusztus 1-jén azonnal visszavonta lemondását a lengyel trónról, visszatért a Rzeczpospolitába,

³³ GEBEI 2009. 904.

³⁴ Rákóczi leírja *Emlékirataiban*, hogy az 1707 tavaszán Magyarországra küldött cári követ, Corbé Dávid kijelentette, hogy ha ő erdélyi fejedelemként a lengyel koronát elfogadja, „*ez meghozza számomra ura szövetségét, aki semmit sem kíván inkább, mint hogy szövetségre lépjen a francia királlyal és békét kössön a svéd királlyal, és ha én ebben a szándékában segíteni tudnám, annyival inkább érdekeimhez kapcsolhatnám a cárt.*” RÁKÓCZI 1979. 367.

hangoztatván, hogy „*lelkében és szívében soba nem hagyta el az országot*”.³⁵ Újra hatályba lépett az 1699. évi (a sandomieri konföderáció által 1704-ben megerősített) svédellenes szövetség Oroszországgal, amelyet 1709. október 20-án a toruni szerződésben meg is újítottak. A korábbi szász-dán-orosz szövetség most a Rzeczpospolita és Poroszország csatlakozásával ki is szélesedett.

Péter „lengyel ügyei” ily módon az északi háború vonatkozásában megoldást nyertek. Uralkodása idején az orosz-lengyel viszonyban később sem következett be negatív fordulat. Annak ellenére sem, hogy az északi háborút lezáró nystadi békével (1721) Oroszország a Rzeczpospolita rovására részesedett a volt svéd birtokokból; a toruni szerződés „*Különlegesen titkos cikkele*” értelmében ugyanis a felek előre megosztottak két svéd birtok (Lív- és Észtföld) hovatartozásáról a feltételezett győzelem után. Eszerint Lívföldet a Rzeczpospolitának kellett megkapnia, a nystadi békével azonban Oroszországhoz került.

A balti alternatíváról

Súlyos teherterelt jelentett az orosz állam számára a Balti-tengertől való elzártság. „*Kijutni a tengerre – ez az, amire Oroszországnak szüksége van*”.³⁶ Péternek ez a századfordulón tett kijelentése a balti alternatívát fogalmazta meg Oroszország számára, vagyis az északnyugati „vesztegzár” felszámolását. Ez volt az alapfeltétele annak, hogy Oroszország bekapcsolódhasson a közvetlen európai áruforgalomba a Balti-tengeren keresztül, s ezáltal is közelebb jusson Európához.

A balti alternatíva egyidejűleg került előtérbe azzal, hogy Oroszország „törökkérdése” kezdte aktualitását veszíteni (1698). Úton hazafelé a „nagy követségből”, Péter Rava Russzkájában (Rawa Ruska) találkozott pártfogoltjával, II. Ágosttal. A találkozáson (1698. július 31.– augusztus 3.) vetődött fel az a gondolat, hogy országaik együtt lépjenek fel a balti svéd túlhatalom ellen. A „Szász Hercules” volt a kezdeményező. Az ötlet újszerű volt. A két uralkodó között szóba jött a (svéd terjeszkedés miatt szintén kárvallott) dánoknak, sőt még a lengyeleknek a segítsége is. Pétert teljesen hatalmába kerítette a Svéd Királyság elleni háború gondolata. Elszántságát csak táplálta a svédek „kardiszi szellemű” csökönnyössége és ismert megnyilatkozásaik, miszerint nem adnak vissza Oroszországnak „*egyetlen falut sem (...), még ha háború is lesz a vége*” (1676), s hogy Svécia „*szentül őriz minden Oroszországgal kötött egyezséget*” (1699).³⁷

Oroszország rövidesen két szerződéssel kötelezte el magát a svédellenes háborúra. Az első együttműködést rögzítő egyezményt a Dán Királysággal kötötte 1699. április 21-én Moszkvában, a másikat pedig félévvel később,

³⁵ GEBEI 2009. 934.

³⁶ MAVROGYIN 1988. 56. (sz. f.)

³⁷ ANYISZIMOV 2004. 210.

november 11-én Szászországgal Preobrazsenszkojében. Az orosz-dán szerződésben a felek kötelezték magukat egymás támogatására „*ellentmondás és kérdészködés nélkül, bárki is támad*” [III. c.] – tehát ha nem a Svéd Királyság a kezdeményező fél, akkor is –, „*a lengyel királlyal szilárd barátságban és szövetségben*” [VIII. c.]³⁸ Az orosz-szász szerződésben rögzítették, hogy Oroszország és Szászország nem késlekedik „*a Svédok ellen hadba lépni*” [II. c.], s a cárral, mint „*lengyel királlyal*” vív „*közös háborút*” „*a Svéd korona ellen*”. Kilátásba helyezték, hogy a „*Lengyel Rzeczpospolita is (...) segíteni fog*” [VIII. c.]³⁹ Péter ígéretet tett arra, hogy Oroszország legkésőbb 1700 áprilisában hadba lép a Svéd Királyság ellen. (Ez a határidő, a török ügyek rendezése miatt, végül négy hónapot csúszott.)

E szerződések révén Oroszország koalíció tagjaként – ez új fejleménynek számított – kezdhette újra évszázados törekvését a Balti-tengerre történő kijutásért. A diplomáciai előkészítés másfél évet vett igénybe (1698–1700), s közben zöldágra kellett vergődni az Oszmán Birodalommal (1699–1700). Igen jellemző a moszkvai dán követ véleménye a lázas napokról, aki azt írta, hogy „*A cárral teljesen átadta magát a háborúnak. Türelmetlensége egyre nő, előfordul, hogy könnyekkel küszködve dühöng az elbűvölő konstantinápolyi tárgyalások miatt.*”⁴⁰ De már nem sokat kellett várnia. „*Most kaptuk a hírt gyorsfutárral Konstantinápolyból, hogy a Törökök 30 évre békét kötöttek (...), s most, Isten segítségével, háborút kezdtünk a Svédok ellen.*”⁴¹ – írta Péter a konstantinápolyi béke moszkvai kihirdetésének másnapján, 1700. augusztus 9-én. Oroszország ezen a napon hadat üzent a Svéd Királyságnak.

Oroszország küzdelméről az északi háborúban

Az északi háború (1700–1721) a XVIII. század leghosszabb katonai konfliktusa volt Európa északi peremzónájában. Több mint egy évtizeden át párhuzamosan zajlott a kontinens „központi” nemzetközi összeütközésével, a spanyol örökösödési háborúval (1701–1714). Oroszország részvétele a nagy küzdelemben a Svéd Királyság elleni háború 1699. november 11-i deklarálását, majd az 1700. augusztus 9-i hadüzenetet követő augusztus 12-i hadba lépéssel kezdődött.

Péter a Finn-öböl déli partvidékén elterülő „ősi orosz” Ingermanföld (Izsórföld, Ingria) birtokbavételével szándékozott utat törni a Balti-tengerhez.⁴² A XVI. század vége óta svéd uralom alatt álló Ingerman-, valamint Észti- és Lívföld, a karéliei területek alkották azt a „karéjt”, amely bereteszte Oroszországot a szárazföldre. Péter stratégiai elképzelése a hadba lépéskor az volt, hogy az orosz sereg kiterjeszti ellenőrzését a Balti-

³⁸ PISZMA I. kötet. 1887. 297–298. (sz. f.)

³⁹ Uo. 305–307. (sz. f.)

⁴⁰ ANYISZIMOV 2004. 212. (é. n.)

⁴¹ PISZMA I. kötet. 1887. 382. (sz. f.)

⁴² E térség egykor – a XII–XIII. századtól – a Novgorodi Fejedelemség fennhatósága alá tartozott.

tengerbe ömlő Néva folyó és vidéke felett, s csapást mér az ingermanföldi svéd erőkre. A térség kulcserődje Narva volt.

Péter egyenesen Narva elfoglalására adott parancsot. A nem jól irányított ostrom igen vontatottan és eredménytelenül folyt. XII. Károly személyesen vezette a kis létszámú, harcedzett svéd felmentő sereget, amely 1700. november 19-én szétverte az ostromlókat, noha azok többszörös túlerőben voltak. Az orosz seregnek (amelyből a csata előtt Péter eltávozott) ez volt az első csatája a svédekkel az északi háborúban. Odaveszett a seregnek több mint a fele az egész tüzérséggel együtt. Péter elszántságát mutatja, hogy a megalázó vereség után kettőzött erővel folytatta hadügyi reformját. 1701. február 26-án pedig újabb kétoldalú szerződést kötött II. Ágostal (birzsei egyezmény), melyben a felek kötelezték magukat a svédek elleni háború folytatására.

Két évvel a narvai katasztrófát követően Péternek sikerült olyan színvonalra emelnie a szárazföldi orosz haderőt, hogy az már képes volt teljesíteni a stratégiai feladatot: 1702. október 11-én a Néva alsó folyásánál elfoglalta Nöteborgot, majd 1703. május 1-én a felső folyásánál Niensanzot. Az orosz seregnek ezáltal sikerült kiterjesztenie ellenőrzését az egész Néva-vidékre, majd sikeres hadműveletekbe kezdett a megszerzett területek (köztük Ingermanföld) kiszélesítésére. Narva 1704. augusztus 6-án került birtokukba.

E hadieseményekkel összefüggésben kezdődött a Néva-torkolatnál lévő Nyúl-szigeten, a Péter-Pál erőd megalapításával – az „égi patrónusáról”, Szent Péterről elnevezett – melegtengeri kikötőváros, Pétervár stratégiai célú építése. Péter erről a következőképpen emlékezett meg *Naplójában*: „Mikor elfoglaltuk Kanyec várát, a haditanács összeült, hogy eldöntse: azt a várat kell-e megerősíteni (...) és úgy döntött, hogy kedvezőbb helyet kell keresni, és néhány nap múlva meg is találták a megfelelő helyet – egy szigetet, amelynek Lust Eland (azaz Vidám sziget) volt a neve, ahol [1703 – Zs. J.] május hó 16-án letettük az új erőd alapkövét, és elkezdettük Szentpétervárnak.”⁴³ E Balti-tenger parti, leendő új főváros védelmére – a közeli Kotlin-szigeten – megkezdték Kronschtoss (más néven Kronslot, 1720-tól Kronstadt) erődjének felhúzását is.

1706 őszére a svédellenes koalíció teljesen szétesett. A Dán Királyság már a kezdet kezdetén, 1700. augusztus 8-án kapitulálni kényszerült a Koppenhágát a tenger felől bombázó svédek előtt, majd – mint szó esett róla – 1706. október 13-án Szászország is kénytelen volt felmondani az orosz szövetséget. Oroszország ezzel szövetségesei nélkül maradt, miközben a háború súlypontja ezt követően áthelyeződött a keleti hadszíntérre.

A második etapot a svéd hadsereg Szászországból kiinduló, a Rzeczpospolitán átgázoló támadása vezette be: XII. Károly a főerők élén 1707 decemberében betört Oroszországba. Kuszöbön állt a svédek Moszkva elleni frontális támadása. A döntőnek szánt manőverrel a svéd

⁴³ ANYISZIMOV 2004. 220.

király célja nem kevesebb volt, mint „*a cári országot Lengyel alapokra helyezni*” – azaz svéd protektorátus alá.⁴⁴ Egy ilyen fordulat az egész északi háború kimenetelét eldönthette, legyűrhetetlen svéd dominanciát biztosítva. A tét óriási volt. Az orosz csapatok védekezésre vonultak fel Lesznaja település térségében. Itt 1708. szeptember 28-án sikerült feltartóztatniuk, majd felmorzsolniuk egy, XII. Károly utánpótlását biztosító, de az előresiető király által a maga erejére hagyott svéd hadtestet. Az orosz győzelem meghiúsította a főváros ostromát. Moszkva megmenekült.

XII. Károly sietsége helyrehozhatatlan hibának bizonyult. A király Moszkva helyett – az időközben a svéd orientációt választó és hozzá pártoló Ivan Mazepa kozák hetman sugalmazására – délre kanyarodott, a „szövetség” („Balparti”) Ukrajnába. Ám ott mégsem tapasztalta a kozákság tömegeinek támogatását – annál inkább a seregét gyötrő szokatlanul kemény telet. A svéd katonák azt beszélték, bajaikat csak „*a doktor Vodka, doktor Fokbagyma és doktor Halál*” enyhítheti...⁴⁵ XII. Károly eltökélte, hogy döntő győzelemmel fejezi be a félresiklott hadjáratot. A Vorszklá folyó menti poltavai erőd ostromába kezdett. Általánosan elfogadott vélekedés szerint az erődnek magának nem tulajdonított különösebb jelentőséget; jelenlétével az orosz főerőket szándékozott Poltava alá kényszeríteni, hogy ott nyílt mezei ütközetben mérjen rájuk megsemmisítő vereséget. A nevezetes ütközet 1709. június 27-én zajlott le a poltavai csatamezőn.

Poltavánál „Észak oroszlánjának” mintegy 15 ezer főt számláló hada⁴⁶ nézett farkasszemet a több mint két és félszeres túlerőben lévő orosz sereggel – melyet XII. Károly még mindig csupán egy nagy embertömegnek tekintett és teljesen alábecsült. Hajnali kettőkor a svéd sereg felvonult, majd a gyalogság rázúdult az oroszok által emelt redutokra. A váratlan rohammal megkezdődött a csata. A redutoknál elkeseredett küzdelem bontakozott ki. A védők keményen ellenálltak, a svédek azonban több órás küzdelemben fölmorzsolták az ellenállást és keresztülgázoltak a sáncokon. Hat órákor Péter csatarendbe állította egész ármádiáját. A kora reggeli óráktól kezdve, mindkét fél újabb és újabb gyalogos- és lovasegységet vetett be. (Kozákok is küzdöttek mindkét oldalon.) Tombolt a harc az egész forró délelőttön. Míg a csekély svéd tüzérség – lőpor híján – nem tudott beavatkozni, az oroszoké kartácstűzet zúdított a támadókra. Tizenegy órára eldőlt a csata: az orosz sereg megsemmisítő vereséget mért a svédekre.

A csataterőről ügyyel-bajjal kimenekített XII. Károly a Dnyeperen túlra, török területre futott csekély kísérettel. Péter a következőket írta Alekszej cárevicznek: „*Értesítem Önt az igen nagy és nem remélt győzelemről, amelyet az*

⁴⁴ PISZMA VI. kötet. 1912. 467. (Gebei Sándor fordítása)

⁴⁵ SZOLOVJOV 1865. (Glava csetvjortaja) (sz. f.)

⁴⁶ Voltaire leírása szerint, „(...) tüzérség gyanánt mindössze négy öntött vaságyút hoztak magukkal, a többi, háromezer emberükkel, a táborban hagyták; négyezer katona maradt a sereg málhájának őrségére. (...) az ellenség felé nyomuló svéd hadsereg mintegy huszonegyezer főnyi volt, s ebből körülbelül tizenhatezer a svéd.” VOLTAIRE 1965. 141.

Úristen nekünk katonáink leírhatatlan bátorsága segítségével ajándékozni kegyeskedett csapataink csekély vérvesszesége mellett (...).⁴⁷ Poltava fordulópontra volt a háború menetében. A stratégiai kezdeményezés Péter kezébe ment át – nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is. Poltava diplomáciai következményeként, október folyamán újjászületett és kiszélesedett a svédellenes koalíció.

A poltavai fordulattal a háború új szakaszába lépett. Oroszország újra a balti (karéliai, lív- és észtföldi) térségben bontakoztatta ki offenzíváját. 1710 folyamán stratégiai fontosságú svéd erődök sora – Viborg,⁴⁸ Elbing, Riga, Dünamünde, Pernow, Kexholm, Reval – jutott orosz kézre. Elfoglalásukkal a Kelet-Baltikum most Oroszország fennhatósága alá került. Péter 1710. augusztus 16-án kelt manifesztuma szerint, „(...) a svéd király jól ismert ma-kaacsága okán, nem hogy nekünk semmilyen nyugtot, ezért tehát e jogos végcél biztos elérése érdekében kénytelenek vagyunk fegyveres erőnket Észtföldre küldeni, hogy meg-erősítsük magunkat tengeri kikötőiben, és ezáltal megvédjük magunkat mindenféle behatolástól.”⁴⁹

Az orosz offenzíva a még svéd fennhatóság alatt álló Finnföld felé folytatódott. Péter a következő magyarázattal szolgált: „Nem a rablás okán megyünk, hanem a birtoklás végett, habár azt (Finlandiát) megtartanunk egyáltalában nem lenne szükséges, ámde csupán két fő okból kifolyólag tesszük. Az első: a béke megkötésekor legyen miről lemondani... A másik: hogy ez a tartomány – nem más, mint Svédország emléke (...), nemcsak bús és egyebek tekintetében, de a faanyag miatt is.”⁵⁰ Az orosz csapatok 1713. május 10-én bevették a fővárost, Helsingforst. 1714. július 27-én a ganguti (hangö-udde-i) tengeri ütközetben az orosz flotta újabb súlyos vereséget mért a svédekre. Augusztusban – az Åland-szigetek elfoglalásával – a hadszíntér kelet felől immár a Svéd Királyság anyaországi területéhez közeledett.

Az északi háború befejező etapja megváltozott nemzetközi helyzetben vette kezdetét. A spanyol örökösödési háború az 1713–1714. évi utrechti és rastatti békékkel befejeződött. Anglia az európai erőegyensúly bajnokaként 1719–1720 folyamán megkísérelte oroszellenes szövetség kialakításával megakadályozni a Svéd Királyság teljes elerőtlenedését. Kísérlete éppúgy nem vezetett eredményre, mint ahogyan néhány évvel korábban (1716–1717) Oroszország sem tudta tető alá hozni a holland és francia szövetség-

⁴⁷ KITUSIN 1956. 174. A cár poltavai levelét a Vedomosztyi című újság 1709/11. számában tették közzé. Az ütközettel kapcsolatban idézi fel Puskin a Poltava című poémájához írott, francia forrásokon alapuló jegyzetében: „A moszkvai császár, nagy örömmel, amit nem is igyekezett leplezni (volt minék örülnie), mindjárt fogadta a foglyokat, akiket tömegesen vezettek eléje, és szüntelen azt kérdezte: „Hol van a testvérem, Károly?” Azután felemelte borral teli poharát, és így szólt: „Mesterem egészségére, akik megtanítottak a hadászat művészetére!” Renschild megkérdezte, hogy kiket illet ezzel a szép jelzővel. „Önöket, svéd tábornok urak” – felelte a cár. „Akkor felséged nagyon hálátlan – válaszolta a gróf – Nagyon keményen elbánt mestereinel...” PUSKIN 1977. 417–418. (Pór Judit közlése)

⁴⁸ A Pétervártól 130 km-re északnyugatra fekvő Viborgot Péter „Pétervár szilárd váncosának” nevezte. Vö. SZOLOVJOV 1872. (Cstyenyije gyeszjatoje).

⁴⁹ ANYISZIMOV 2004. 257.

⁵⁰ Uo. 261–262.

get. Úgyszintén semmire sem vezettek az 1718. évi svéd béketárgyalási kísérletek Oroszországgal.

A hadműveletek újrakezdődtek. Még XII. Károly máig tisztázatlan halálát (1718) követően is folytatódtak, mert a trónra lépő svéd királynő (Ulrika Eleonóra) nem volt hajlandó kapitulálni. A demoralizálódó svéd haderő azonban már végleg defenzívába szorult. 1720. július 27-én a grengami tengeri ütközetben Péter balti flottája döntő győzelmet aratott, s 1720–1721-ben folytatódott az orosz csapatok masszív nyomása és partraszállása a svéd szárazföldön. Lendületes támadásaikkal immár a svéd fővárost, Stockholmot veszélyeztették. A Svéd Királyság számára a háború folytatása teljesen kilátástalanná vált; 1719 és 1721 folyamán valamennyi ellenfelével kénytelen volt megkötni a „nagy” háborút lezáró békét.

„Nystadtból kedvező szelek fújnak számunkra!”⁵¹ – mondta a békekötés előestéjén hajóskapitányi ihletettséggel Péter, az „Oroszország-hajó” kormányosa. A finnöldi Nystadban 1721. augusztus 30-án került sor az északi háborút Oroszország és a Svéd Királyság számára lezáró „örök és sérthetetlen” béke aláírására. Péter igazán örülhetett: „A magam részéről két ízben ajánlottam békét Károly testvéremnek: először szükségemben, aztán nagylelkűségből; de ő mindkét alkalommal visszautasította. Akkor most kössenek kényszerűségből békét velem a svédek, szégyenteljeset a maguk számára.”⁵²

A nystadi békeszerződésben a – balti térségben már másfél évszázada ellenségeskedő – felek alapelveként rögzítették a jövőre nézvést: „Mostantól kezdve szakadatlanul fennálló örök, őszinte és sérthetetlen béke uralkodik földön és vízen, úgyszintén (...) sérthetetlen örök baráti viszony legyen és maradjon I. Frigyes svéd király (...) valamint (...) utódai (...) és I. Péter (...) legfelségesebb ő cári felsége (...) s (...) utódai között (...)” [I. c.]⁵³. A békeszerződés gyökeresen megváltoztatta a balti status quo-t: „Svédország Ő királyi felsége ezennel a maga és utódai és a svéd (...) királyság örökösei nevében lemond Ő cári felsége és (...) az Orosz Állam örökösei javára teljes egészében megmásíthatatlan, örökös birtokként és tulajdonként az e háborúban Ő cári felsége által a Svéd Koronától meghódított tartományokról: Livóniáról, Észtföldről, Ingermanlandról és Karélia egy részéről a viborgi hárbirtok területével (...) és az említett tartományokhoz tartozó minden egyéb várossal, erődvel, kikötővel (...) és Ő királyi felsége ezennel a lehető legkötelezőbb érvénnyel lemond (...) a maga, örökösei (...) és az egész Svéd Királyság nevében minden jogról, igényről (...), amivel (...) az említett valamennyi tartományra (...) vonatkozóan eleddig fenntartott vagy fenntarthatott...” [IV. c.]⁵⁴. A békeszerződésben Péter – maga és utódai nevében – hadikárpótlás gyanánt lemondott a svédektől elhódított Finnföldről: „(...) a svéd koronának visszaadja és ismét kiüriti a Finn Nagybervegséget (...) ő cári felségének valamint örököseinek (...) erre a (...) nagybervegségre semminemű joguk sem igényük (...) soba nem lesz, és nem is támaszthatnak rája”.

⁵¹ BUGANOV 1989. 173. é. n. (sz. f.)

⁵² Uo. (sz. f.)

⁵³ KITUSIN 1956. 176–177.

⁵⁴ ANYISZIMOV 2004. 265–266.

valamint „megígéri, hogy (...) a Svéd Királyságnak kétmillió jefimokot [ezüsttallért – Zs. J.] kitévő összeget fizet (...)”. [V.c.]⁵⁵

A nystadi béke nemzetközi szerződésben rögzített területi foglalásokhoz is juttatta Oroszországot a Baltikumban, kimondva egyszersmind a balti-tengeri szabad hajózás és kereskedés elvét. A balti alternatíva megvalósult; Péternek az északi háborúban aratott győzelmét ezért történelmi jelentőségűnek kell értékelni. A pétérvári ünnepi szenátusi ülésen Golovkin kancellár – a Szent Szinódussal egyetértésben – a cár elé terjesztette a kilenctagú Szenátus⁵⁶ felkérését, a „*Haŕza Atyja, egész Oroszország Császára, Nagy Péter*” (Плѣмп, Омеу Омеуецтва, Вєрѡццуккуі Імператор у Вєлуккуі) titulus elfogadásáról. Péter 1721. október 22-én elfogadta a felkérését.

E titulusnak a második komponensét – „*egész Oroszország Császára*” („Вєрѡццуккуі Імператор”) – kreálta a Szenátus és a Szinódus hivatalos „nemzetközi használat” céljára. Pétert, az imperátort „otthon” mindenekezlőtt a „*Haŕza Atyja*” („Омеу Омеуецтва”) cím és a „*Nagy*” („Вєлуккуі”) jelző illette. Az utókor történelmi emlékezetében Péter persze mindenütt a világon „Nagy” maradt – miként az is tény, hogy a császári cím 1721-től kezdve minden trónra lépő orosz uralkodót megilletett, s titulusának részévé vált. Péter hadügyi reformjának eredményeként az ország szárazföldi és tengeri határait immár erős flotta és állandó, reguláris hadsereg garantálta. Oroszország katonai nagyhatalomként – mint birodalom – jelent meg Európa színpadán.

„Én a tanítandók közé tartozom”

Az 1678. évi sztreleclázadás után Pétert édesanyjával, Natalja Nariskínával együtt a Kremlből a Moszkva melletti Preobrazsenszkoje faluba „ebrudalták ki”. E faluban töltötte gyermekora legnagyobb részét; egy palotában lakott itt édesanyjával és „udvartartásával”.

Preobrazsenszkoje falu közelében terült el a „Német szloboda” – egy zárt település, amelynek lakói Moszkvában diplomáciai szolgálatot teljesítő külhoni (főleg holland és német) személyek, valamint mesteremberek, kereskedők voltak. Gyermek- és serdülő éveiben Péter fokozódó kíváncsisággal, egyre szívesebben időzött a „Német szlobodában”. Barátokra, „tanítómesterekre” talált itt, az „európaiak” negyedében – a Kokujban, ahogyan az oroszok nevezték. A Kokuj-beli munkaszerető, gyakorlatias, gyarapodás-központú emberek életfelfogása, mentalitása nagy hatást gyakorolt a fogékony ifjúra. Nyilvánvalóan nem volt nehéz Péternek a Kokujt idővel az olyannyira különlegesnek tetsző „Nyugat-Európával” azonosítania.

Az 1697–1698. évi, politikai indíttatású „nagy követség” Nyugat-Európába amolyan tanulmányút is volt Péter számára. Első kézből kívánt

⁵⁵ KITUSIN 1956. 176–177.

⁵⁶ Tagok: Gavriilo, Golovkin, Alekszandr Mensikov, Grigorej Dolgorukij, Dmitrij Kantjyemir [Dmitrie Cantemir – Zs. J.], Pjotr Safirov, Fjodor Aprakszin, Dmitrej Golicin, Pjotr Tolsztoj, Andrej Matvejev.

tapasztalatokat gyűjteni Oroszország határain túl. Miféle népek élnek „Nyugat-Európában”? Melyek a kézművesség, a technika, a haditechnika vívmányai? Hogyan kormányozzák az országot, miféle kultúra az, tudományaik, iskoláik mifélék, öltözetük, viseletük, szokásaik milyenek? Milyen a Kókujon túli, valóságos „Nyugat-Európa”? Ha a „Péter előtti” Oroszország, természetesen, nem is volt hermetikusan elzárva a nyugat-európai hatásoktól, orosz cár még nem látogatott külföldre.

Pétert minden érdekelte. (Talán egyedül csak az angol parlament munkája nem, amit ő semmi egyébnek nem tudott tekinteni, mint „szócséplésnek”.) A tudásvágyó fiatal uralkodót inspirálták a Nyugat-Európában tapasztaltak, hazájának későbbi átalakításában, modernizálásában, általa elképzelt „európaizálásában”. Mintegy ebbéli szándékainak szimbólumaként szokás említeni érdekes viaszpecsétjét, melyet Moszkvába küldendő leveleire nyomtatott. A pecsét egy ifjú ácsot ábrázolt, hajóépítő szerszámoktól körülvéve, rajta a közismert felirattal: „*Tanuló vagyok, tanítókat keresek.*”⁵⁷

Szűkebb témánknál maradva lássuk Péternek néhány „katonai” tapasztalatát. Átlépve az orosz határt elsőként Rigába érkezett. Itt az erődítéseket vette szemügyre, majd tollhegyre vetette: a fortifikáció tanulmányozása ürügyén méréseket végzett, vázlatokat, alaprajzokat készített. (Lévén Riga svéd megszállás alatt, a svéd őrőség a cár ügybuzgóságát ellenséges cselekedetnek tekintette és udvariatlanul meggátolta tevékenysége folytatásában.) Innen Königsbergbe utazott tovább. Útközben – a kurföldi Libaunál – látta meg Péter először a Balti-tengert 1697. május 2-án. A tenger látványa, miként néhány évvel korábban Arhangelszknél, ezúttal is lenyűgözte. Königsbergben alkalma nyílt tüzérségi, ballisztikai számítási, lőporkeverési ismereteket is szerezni. Erről záróbizonyítványt is kapott, mely szerint, „*Pjotr Mihajlov, a bombavetés tudományában tökéletesen járatos, elővigyázatos tűzmesterek elismertetik.*”⁵⁸

A „nagy követségnek” jelentős állomása volt Hollandia, ahol Péter 1697. augusztus 8. és 1698. január 7. között tartózkodott. Magának és „társaságának” praktikus célja itt az is volt – amint az egy Nomen nevű holland posztókereskedőnek, zaandami városi előljárónak az 1697. évi feljegyzéseiből ismert –, hogy „*tökéletesítsék magukat a hajóépítésben és egyéb mesterségekben.*” Hollandiában Péter „*nagy figyelemmel szemlélte a hajógyárakat és a fáfeldolgozó üzemeket*”, azok munkaszervezését és technikai megoldásait. A hajógyáráról híres Zaandam (Saardam) városban a Rogge cégnél, mint hajóács tevékenykedett: „*Ő cári felsége (...) (Zaandamban) különféle ácszerszámokat vásárolt.*”

Az „igazi”, hatalmas tengerjáró hajók azonban nem itt készültek, hanem Amszterdamban; „*A Kelet-Indiai Társaság igazgatói ő cári felségét megbívták az ő hajógyáraikba dolgozni és nyugodtan élni. Ezen a zárt területen meg volt védve a nép*

⁵⁷ SZOLOVJOV 1872. (Cstyenyije sesztoje). Az eredet felirat, Szolovjov szerint: „*Аз бо емь в чину учимых, и учащих мя требую.*” (Ткр. „*En a tanítandók közé tartozom és szükségem van az engem tanítókra.*” Sz. f.)

⁵⁸ MAVROGYIN 1988. 43. (sz. f.)

kíváncsiságától. Itt jelen lehetett egy száz láb hosszúságú hajó felszerelésénél. Munkához látott, és azt kívánta, hogy itt Pieter timmerman van Zaandamnak [Péter, zaandami ácsnak – Zs. J.] hívják.” Máskor, „néhány munkás nehez gerendát cipeli; a mester hirtelen elkiáltotta magát: „Péter, zaandami ács, te miért nem segítesz cipelni ezeknek az embereknek?” Ó mindjárt engedelmeskedett, odafutott hozzájuk, alátette vállát a fának, és (...) a többi áccsal együtt a kijelölt helyre vitte.”⁵⁹ Utrechtben, Hágában, Delftben, Texelben hajóflotta-gyakorlatokat kísért figyelemmel a tengerért rajongó cár. Hollandiai tartózkodása idején Péter a hajóépítés és a tengerhajózás gyakorlati oldalát tanulmányozhatta – Pool mestertől pedig bizonyítványt vehetett át „a hajóépítés mesterfokú elsajátításáról”.⁶⁰

Angliába utazván tovább – ahol 1698. január 11. és április 21. között vendégeskedett – Péter a hajózás elméleti alapjairól is bővebb ismereteket szerzett. A deptfordi királyi hajógyárban szintén kétkezi munkásként tevékenykedett. Egy alkalommal, váratlanul, macska módjára felszökött egy hajó magas árbockosarába, maga után invitálva az őt kísérő angol admirálist, aki élemedett korára hivatkozva elhárította a megtsziztetést. Portsmouthban egy hadihajó-gyakorlaton akció közben kísért figyelemmel az angol hadihajókat. „Angliában az admirálisnak sokkal boldogabb élete van, mint a cárnak Oroszországban!”⁶¹ – kiáltott fel. A világ e két vezető tengeri hatalmának hajóépítő műhelyeiben, kikötőiben szerzett gyakorlati és elméleti ismereteinek Péter utóbb nagy hasznát vette.

Arra is különös gondja volt, hogy a követségének tagjai minél több hajózásban, s egyéb mesterségekben járatos „specialistát”, szakembert vegyenek át orosz szolgálatba.⁶² 600-nál többen szegődtek orosz állami szolgálatba. Zömük (főként hollandok és skandinávok) matrónak; mások hajóskapitányi, altiszt, navigátori minőségben vagy orvosként nyertek alkalmazást. Tudósok oroszországi meghívását is sikerült elérnie a cárnak. Péter katonai modernizációs törekvései a tengeri haderő megteremtésével kezdődtek. A jobbára autodidakta módon (részben Hollandiában, Angliában) megszerzett katonai ismeretei arra ösztönözték őt a későbbiekben, hogy Oroszországban a matematikai megalapozottságú hadi tudományok fejlődését különösen is elősegítse, az oktatás ügyének általános felkarolása során.

Az első (azovi) flottáról

Említett ünnepi beszédében, Golovkin kancellár Oroszország előnytelen geostratégiai helyzetének megváltoztatására utalt. Péter katonai modernizációját pontosan ez a cél, illetőleg az e cél eléréséhez szükséges eszköz – ti. a kor színvonalán álló haderő – megteremtésének a szükségessége determi-

⁵⁹ KITUSIN 1956. 202.

⁶⁰ MAVROGYIN 1988. 43. (sz. f.)

⁶¹ MAVROGYIN 1988. 42. (sz. f.)

⁶² Az átjelentkezett mesteremberek neveit felsoroló listán található egy magyar hangzású is: „Kovacs” (szakmája ismeretlen).

nálta. Ha nem is sikerült maradéktalanul megoldania mindent, energikus fellépésével irányt szabott.

Az európai hadviselésben már a XVI. századtól megfigyelhető néhány általános új vonás. A tűzfegyverek elterjedésével és dominánsá válásával külön fegyvernemre szerveződött a tüzérség. A vonalharcászatban megnőtt a gyalogság szerepe mind támadásban, mind védekezésben. Növekedett a hadseregek létszáma, ellátásuk, utánpótlásuk biztosítása elsődleges állami feladattá lépett elő. A tendencia a XVII. század folyamán az európai monarchiákban elvezetett a központi hatalomnak alárendelt, sorozott állandó hadsereg kialakulásához, mely állandó szervezeti formákat (kiképzés, ellátás, irányítás) igényelt.

A XVII–XVIII. század fordulóján egy korszerű szárazföldi haderőnek rendelkeznie kellett nagy tűzerejű tüzérséggel, nagy létszámú, jól kiképzett, manőverezőképes reguláris gyalogos és lovas katonasággal. A tengeri hadviselésben az úgyszintén erős tüzérséggel felszerelt és képzett legénységi állományt alkalmazó, a különböző hadihajó-típusokat – a körülményeknek megfelelően – kombinálni képes tengeri flotta számított a kor színvonalán állónak. Nem lehetett nélkülözni a megfelelő „logisztikai” hátteret (szállítás, ellátás, elszállítás), nem beszélve a hadi kiadások fedezetéről. Az ütőképes haderő „szakszerű” irányításához jól képzett, elhivatott szárazföldi és tengerészeti tisztikar szükségeltetett. Iskolapéldaként szolgált a svéd hadsereg.

A „Péter előtti” Oroszország hadereje nem rendelkezett ezekkel az ismérvekkel. Ezért elkerülhetetlenné vált – az első azovi hadjárat (1695) közvetlen tanulságától is ösztönözve – a teljes, tradicionális szerveződésű orosz haderő strukturális felülvizsgálata. Más szóval: a hadseregszervezést új alapokra kellett helyezni, új szolgálati rendet kellett kialakítani, újra kellett gondolni a stratégiát és taktikát, mindvégig szem előtt tartva a prioritásában változó külpolitikai célokat. (Figyelembe véve a küzdelem közben szerzett harctéri és tengeri tapasztalatokat is.) Realizálni mindezeket „menet közben” kellett – hiszen folyt a háború a törökök, majd a svédek ellen, vagy a kettő egyszerre.

Péter hadseregreformjának kezdeteit az 1695-ös esztendő végén hozott elvi jelentőségű döntéseiben ragadhatjuk meg. Okulva első azovi hadjárata kudarcából, 1695 decemberében egységes főparancsnokság – Alekszej Sein generálissága – alá helyezte az egész szárazföldi haderőt. Ugyanígy – Franz Lefort admirálissága alá – az egész tengeri haderőt. Mivel ez utóbbi csupán elvben létezett ekkor még, ezért annak létrehozása céljából Péter 1695. november 30-án kelt levelében leszögezte: „*a következő háborúhoz galerákat*”⁶³ kell készíteni. Íme az „elvi deklarációja” az oroszországi flottaépítésnek.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a „Péter előtti” Oroszország fegyveres erejének nem képezte részét tengeri flotta. A tengeri haderő

⁶³ PISZMA I. kötet. 1887. 53. (sz. f.)

felállítását Péter dél-, majd északnyugati külpolitikai fellépése tette elengedhetetlenül szükségessé. Annak megteremtése, személyi állományának és működési feltételeinek biztosítása, a kodifikációs munkának az elvégzése – teljes egészében az ő érdeme. (Az első – kuriózumnak számító – tengerjáró hajót, az „Orjol”-t [„Sas”], még 1668-ban építették Oroszországban a zárt Kaszpi-tengerre.)

A Péter által előirányzott galerákat 1696 tavaszára kellett elkészíteni. A megépítendő hadihajóknak azt a feladatot szánták, hogy a tenger felől vonják blokádnál az azovi erődöt. A hajók elkészítésének fő bázisául Péter Voronyezst – a folyami hajóépítés fontos telephelyét – jelölte ki, több száz kilométerre a tengertől, a Vorona és a Don folyók partvidékén, alkalmas fenyőerdőkkel. Húszezernél több embernek kellett itt robotolnia a hajók építésén 1695–1696 telén és kora tavasszal. Holland szakember (Franz Timmerman) felügyelte a munkálatokat orosz mesterek közreműködésével. Nemcsak Voronyezsben, hanem Preobrazsenszkojében, Kozlovban, Szokolszokban is dolgoztak az Azov alá szánt hadihajók építésén.

Nagyon kellett iparkodni, ezért Péter maga is szekercét fogott. „*Verejtékekkel esszük kenyerünket.*”⁶⁴ – fogalmazott 1696. március 6-án kelt voronyezsi levelében. Szűk egy hónappal később – április 2-án – készült el az első gálya Voronyezs hajóépítő műhelyében. Némely hadihajó a felhasznált fa nedvessége folytán – vagy amiatt, hogy arányaiban nem teljesen stimmelt – bizony hagyott maga után kívánnivalót. De ekkor bocsátottak vízre olyan nevezetes hajókat is, mint a *Princípium*, a *Szent Márk*, a *Szent Máté*. 1696 tavaszára, néhány hónap feszített munkájának eredményeként új haderőnem született Oroszországban: a tengeri flotta. Büszkesége két óriási hadihajó volt: a 30 ágyús *Péter apostol*, illetőleg a *Pál apostol*. Mindkettőt Grigorij Tyitov orosz mester irányításával építették.

A flotta fő erejét mintegy kéttucat evezős hadigálya (galera) adta, valamint kötelékébe tartoztak gyújtóhajók, folyami bárkák, tutajok, nagyobb csónakok. A hajók parancsnoki hídjára Péter csupa gyakorlatlan – a Preobrazsenszkojei- és a Szemjonovszkojei-ezred tisztikarából kinevezett – „hajóskapitányt” állított. Ő maga a flotta zászlóshajójának, a *Princípium*nak a parancsnoki hídját foglalta el. A *Princípium* 1696. május 3-án hagyta el Voronyezst. E híres hadihajó 38 m hosszú, 6 m széles volt, 34 pár evező hajtotta, személyzete több mint másfélszáz főből állt, fegyverzetét pedig 6 ágyú alkotta. Ugyanezen a napon – éppen e hajó fedélzetén – látott napvilágot Péter első „tengeri szabályzata”.

Azov 1696. évi bevételével Oroszország délnyugati helyzetét még nem sikerült megnyugtatóan rendezni. A Krím Azov felőli kulcsát, a Kercsi-szorost továbbra is az Oszmán Birodalom ellenőrizte: hajóhada a Fekete-tenger „gazdájaként” bármikor megjelenhetett. Péter ezért – a hadügyi reform folytatásaként – az azovi flotta kibővítését, megerősítését tűzte

⁶⁴ Uo. 54. (sz. f.)

napirendre. Ennek megfelelően a Bojárduma 1696. évi őszi ülésén nagyfontosságú határozatokkal készítette elő a hadügyi reform folytatását. Az október 20-i дума-határozat – az első magas állami szintű döntés a flottaépítésről – deklarálta: „*Tengeri hajóknak lenniük kell.*”⁶⁵ (A döntés napját tekintik az oroszországi hadiflotta „születésnapjának.”)

A tengeri hajók számát – az elhatározott flottabővítés anyagi hátterének előteremtésével kapcsolatban összeírandó – egyházi és világi birtokosok parasztportái száma alapján kívánták meghatározni. Ugyanekkor döntöttek arról is, hogy a bővítendő flotta számára Oroszország (fokozva a nyomást az Oszmán Birodalomra) új, kedvezőbb fekvésű hajózási bázist – várost, erődöt és kikötőt – létesít az Azovi-tenger partján, a Taganrog-fokon.⁶⁶ Határoztak arról is, hogy az azovi erődben állandó helyőrség őrködjön.

A november 4-i дума-határozat megerősítette: „*hajókat kell építeni.*”⁶⁷ Egyszermind leszögezte, hogy a hajóépítést „kompániák” (társaságok) létrehozásával kell megoldani. E döntéssel a flottabővítés anyagi alapjainak előteremtésére „mobilizálva lettek” a társadalom kiváltságos, birtokos rétegei. Péter 18 világi, 17 egyházi kompániát íratott össze, kötelezve a kompániákat arra, hogy gondoskodjanak a hajóépítés költségeiről, a szükséges nyersanyagokról, a munkáskéz előteremtéséről (akár kényszerrel is; ahogyan az nemritkán történt). Az azovi flotta bővítésének költségei így áthárultak a világi és egyházi birtokosságra. A kompániáknak 52 hadihajót kellett kiállítaniuk két év alatt. Péter 1696. december 28-án kelt ukája értelmében a világi birtokosoknak minden 10, az egyháziaknak minden 8 ezer jobbágyporta után kellett vállalniuk 1 hadihajót. A gazdag városi kereskedőrétegre rótt penzum 12 hadihajó elkészítése volt. (Miután tiltakozásuknak adtak hangot, Péter 14-re emelte a rájuk rótt hadihajók számát.)

E flottabővítési kampány során épült Oroszország azovi flottájának új büszkesége: egy nevezetes vitorlás sorhajó, amelyet *Goto Predesztináciának*⁶⁷ nevezték el. A hajót 1698. november 19-én kezdték építeni a voronyezsi hajóépítő műhelyben, Fedoszej Szkljajev és Lukjan Verescsagin hajóépítő mesterek irányításával, külhoni specialisták közreműködése nélkül. Tervrajzát a fáma szerint maga Péter készítette. A hajónak egyik újdonsága volt, hogy hajógerince két gerendából állt, melyek mozgó tüskékkel voltak egymáshoz erősítve. Ez a konstrukció zátonyra futás esetén védte a hajótestet: a hajógerinc el tudott szakadni a hajószerkezettől, így megakadályozta, hogy a víz a hajótestbe jusson. A hajó 36 m hosszú, 9,5 m széles volt. 58 ágyúval szerelték fel. 1700 áprilisában bocsátották vízre.

A flotta nem létezhetett képzett tiszútkar nélkül. Születése pillanatában azonban még nem lehetett tengerészeti képzettséget szerezni Oroszországban. Első lépésként 1696. november 22-én kelt ukájában Péter megparan-

⁶⁵ BUGANOV 1989. 32. (sz. f.) Bővebben: PISZMA I. kötet. 1887. 111–112.

⁶⁶ E kijelölt helyen a dán Rheinold Reiguzin építőmester tervei szerint kezdődtek a munkálatok. Taganrog első írásos említése 1698. szeptember 12-én kelt.

⁶⁷ „Isteni látomás” (latin).

csolta 61 nemesifjú (köztük több mint 20 főnemes) külhoni tanulását tengerészeti ismeretekkel kapcsolatban. 39 „tanulónak” Itáliába (elsősorban Velencébe), 22-nek Angliába és Hollandiába kellett indulnia. 1697 januárjának elején Péter további instrukciókkal látta el őket: „*Moszkvából ezen a télen el kell utazniok, hogy február végére senki ne maradjon itt.*”; „*Ismerni kell a tengeri ábrákat és térképeket, valamint az iránytűt és egyéb tengeri jeleket.*”; „*Tudni kell a hajó irányítását mind a harcban, mind egyszerű menetben, ismerni kell minden felszerelését és a hozzátartozó szerszámokat (...), (...) keresni kell a lehetőséget, hogy tengeri ütközetben részt vegyen, (...) és aki nem látott ütközetet, a tengerészparancsnoktól erről aláírással és pecséttel ellátott írást kell kérni arról, hogy szolgálatukra méltóak.*”; „*Amikor Moszkvába visszatérnek, mindegyik köteles két tengeri tudományokban jártas mestert magával hozni Moszkvába a saját költségén (...). Ezenfelül egy-egy katonát adunk melléjük tanulni.*”⁶⁸

A hadügyi reform folytatása meghozta tehát az első eredményeket: 1698-ra elkészültek az azovi flotta új hadihajói, Taganrogban hadikikötő és erőd épült. Megtették az első lépéseket (egyelőre külföldön) egy fiatal tengerészeti szakembergárda felkészítése, képzése irányába. Azt, hogy mennyire szívén viselte a cár a flotta ügyeit, jól megvilágítja Johann-Gotthilf Vockerodtnak, porosz követségi titkárnak egy vonatkozó följegyzése: „*(...) ha a flottáról esett szó – szinte mindenre megjött a bátorsága... (...) Taganrogban, az Azovi-tengeren igen sokba kerülő kikötőt építtetett, amelyet Trojickának nevezett el; itt minden hajó (...) teljes biztonságban állhatott... Legkedvesebb és kellemesebb foglalkozása a hajóépítés és egyéb, a tengerhajózáshoz tartozó dolgok voltak. Ez minden nap szórakoztatta (...). Sőt, ha Péter új hajó építésén gondolkodott, egyáltalán nem volt újság az, hogy (...) az időt az árbócok és vitorlák arányának kiszámításaiba és rajzokba temetkezve töltötte (...).*”⁶⁹

A nagy erőfeszítésekkel létrehozott első orosz flotta (az azovi flotta) 1695 és 1710 között számos hadihajóval gyarapodott. Ezt a flottát azonban az 1711. évi pruti török ultimátum értelmében, Oroszországnak meg kellett semmisítenie. Veszendőbe ment-e a cár tengeri koncepciója is? Semmiképpen. Hiszen 1711-ben már bő évtizede zajlott az északi háború a tengeren is, másrészt a megsemmisítésre ítélt első flotta alapvető tanulságokkal szolgált. Mindenekelőtt világossá tette, hogy Oroszország „geostratégiai állásához” az állandó tengeri haderő nélkülözhetetlen. Amellett hasznos tapasztalatokat nyújtott a hadihajók tömeges építéséhez. Mivel a balti-tengeri hegemonia biztosítása továbbra is kényszerítő gazdasági szükségességként jelentkezett Oroszország számára, a tengeri haderő fejlesztése változatlanul prioritást élvezett. Ez a pruti egyezség után is igaz, jóllehet az súlyos korlátozást jelentett 1711-től az orosz flotta egésze szempontjából.

⁶⁸ KITUSIN 1956. 207. Bővebben: PISZMA I. kötet. 1887. 177–188. Péter hajóépítési „szaktanácsadását” ld. i. m. 189–190.

⁶⁹ KITUSIN 1956. 199–200.

Az új (balti) flotta szervezésekor pillanatra sem lehetett szem elől téveszteni, hogy annak Európa egyik legerősebb tengeri haderejével, a svéd-del szemben kell majd helytállnia. Mi több: fölébe kerekednie. Éspedig a legkülönbözőbb vízi körülmények közepette – folyók, tavak, öblök, sziklás partmenti vizek, nyílt tenger... Látni lehetett, hogy egy hatékony flotta létrehozása és folyamatos bővítése a Balti-tengeren óriási kincstári összegeket fog felemészteni. (A flottaépítés és -fenntartás összköltsége Péter uralkodása alatt számítások szerint mintegy 1,5 millió akkori rubelt tett ki.) Ám nem csupán a gazdasági háttér biztosításáról volt itt szó. A tengeri haderő fejlesztése gigantikus állami vállalkozásként bontakozott ki, s annak – modern kifejezéssel élve – humán erőforrás-oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni. Hiszen nemcsak hajóépítő, fegyverkészítő bázisokról kellett gondoskodni. Gondoskodni kellett a munkaerőről, bármi áron. A flotta „lelkéről”: legénységi és tisztai állományról. Tengerészeti képzettséget nyújtó tanintézményekről, szakértő oktatói gárdával. Ezenkívül a bővítendő tengeri haderő nem nélkülözhetette működésének átfogó, általános szabályzatát, legfelső szintű irányításának alapelveit, valamint ki kellett építeni annak intézményes kereteit.

A balti flotta szervezésekor, a korabeli tengeri hadviselésnek megfelelően került napirendre a főbb hadihajó-típusok „sorozatgyártása”. A nyílttengeri ütközeteket többnyire a hatalmas méretű, félelmetes tűzérővel felszerelt vitorlás sorhajók döntötték el. Nagy szerepet játszottak az evezős hadigályák és félgályák. Partközeli hadműveleteknél vagy nyíltvízi támadáskor a nagy sorhajók támogatására kisebb, fürgén manőverező fregattokat, gyorsjáratú vitorlásokat vetettek be. Felderítésre, futárszolgálatra a kisebb méretű vitorlások, könnyűgályák voltak leginkább alkalmasak. A balti flotta első jelentősebb hajóépítő műhelyei 1702–1703-ban létesültek. Elsőként a szjaszi, majd az olonyeci, a szeleckij rjadoki. A Ladoga-tóba ömlő folyótorkolatnál létesült szjaszi műhelyben építették e flotta első négy, egyenként 28 ágyúval felszerelt fregattját, a Szvir folyónál felhúzott olonyeci műhelyben pedig a nevezetes *Standart* nevű, szintén 28 ágyús fregattot.

A hajóépítési kapacitás kibővítése céljából Péter elhatározta, hogy a Balti-tengerhez (vagyis a hadszíntérhez) közelebbi Péterváron is létesülniük kell hajóépítő műhelyeknek, alkalmas kikötőnek – a Péter-Pál erőd védelme alatt. 1704. november 5-én kezdődött meg itt az Admirális, s a hozzá tartozó műhelyek és kikötő építése. A pétervári hajóépítő bázis jelentősége azt követően nőtt meg, hogy a svédok Poltava alatti veresége után a hadászati kezdeményezés Péter kezébe ment át a tengeren is. Péterváron készült a balti flotta büszkesége, az első 54 ágyús hadihajó, a *Poltava*. Az Admirális hajóépítő és hajójavító komplexuma folyamatosan bővült, s a XVIII. század első negyedének végére Európa legnagyobb hajóépítő üzemévé nőtte ki magát. Fennállásának két évtizede alatt 268 hajót készítettek benne. Arhangelszk – mint az addig legjelentősebb tengeri kikötő – szerepét az új főváros, Pétervár vette át, a Péter által szinte gyermeki rajongással és ra-

gaskodással szeretett „Paradise”. Pétervár lett Oroszország legfontosabb tengerészeti bázisa.

Az oroszországi hajóépítés északnyugati bázisainak létrehozása és feszített munkája mellett, Oroszország Angliában és Hollandiában is vásárolt hadihajókat 1710 és 1714 között. A svédektől elfoglalt kelet-balti területeken (köztük Narvában és Viborgban) szintén hajóépítő műhelyek működtek a balti flotta szolgálatában. Az északi háború sorsdöntő éveiben (1709–1714), jól tükrözve az erőfeszítések eredményét, Oroszországnak 61 sor- és egyéb nagy hajója, valamint 150-nél több közepes és kisebb méretű gyorsjáratú hadihajója állt harcra készen. Tüzerejüket közel 1.060 hajóágyú biztosította.⁷⁰

Tisztképzésről, legénységi állományról, flottaszabályzatokról

A hadügyi reform egyik legsürgetőbb feladata a kor színvonalán álló hazai tisztképzés megindítása volt – az orosz hadsereg egésze számára általában, de különösen az új, tengeri haderőnem vonatkozásában, mely szívügye volt Péternek. Az oroszországi tisztképzésnek mind a személyi, mind az intézményi feltételei hiányoztak kezdetben. 1701. január 10-én kelt ukázában Péter általános alapelvként leszögezte, hogy speciális „(...) iskolákat kell alapítani, s azokban az iskolákban (...) írás-olvasásra, számtani ismeretekre tanítani a gyermekeket, s egyéb mérnöki tudományokra (...)”.⁷¹

A tisztképzés megindításához szükséges személyi feltételeket nyugat-európai szakemberek, tudósok oroszországi meghívásával törekedett biztosítani. (Kiemelkedett közülük a híres skót matematikus, Henry Farquharson, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a tengerészeti tanintézmények szervezése kapcsán.) Az intézményi feltételeket Péter három rendkívül jelentős intézkedésével alapozta meg, 1701-ben, 1712-ben és 1715-ben.

1701. január 14-én Moszkvában (a Szuharev-toronyban) megalapította a *Matematikai és navigációs iskolát*. Ez volt az első haditengerészeti tanintézet Oroszországban, Európában pedig az első reáltanoda. Döntően nemesi származású tanulói tengerészeti diszciplinákat, matematikai, földrajzi, földmérési ismereteket sajátítottak el. A végzősök nagy részét a balti flottánál helyezték szolgálatba. 1712. január 16-án alapította meg – részben a flotta további szükségleteivel összefüggésben – a *Moszkvai tüzér- és hadmérnöki iskolát*. Ez a tanintézmény alapozta meg a magasabb fokú tüzértiszti, hadmérnöki képzést Oroszországban. Tanulóinak száma kezdetben alig két tucat főt számlált, ám ez a létszám hamarosan megtízszereződött. A Péterváron 1719-ben életre hívott hadmérnöki század tiszti állományát e tüzér- és hadmérnöki iskola kiváló végzősei biztosították, majd 1723-ban

⁷⁰ 1714. évi adat. KRASZNOV.

⁷¹ <http://viupetra.3dn.ru/publ/4-1-0-4> Hozzáférés: 2015. augusztus 7. (sz. f.)

magának a képzésnek a helyszínét is Pétervárra helyezték át. (A tüzérségi képzés korai előzményeként említendők az 1700–1701 folyamán a Preobrazsenszkojei-ezred tüzérszázadában létrehozott ún. „bombavetőiskolák”.)

A két moszkvai alapítás után, 1715. október 1-én Péterváron hozta létre Péter a *Haditengerészeti akadémiát* a felsőfokú tengerészeti képzés biztosítására. Első, közel 300 hallgatóját a moszkvai navigációs iskolából irányították át (amely a továbbiakban az akadémiára előkészítő tanodaként funkcionált). A Haditengerészeti akadémia hallgatóit 1716-tól tengerészhadapródnak nevezték. Magas fokú navigációs, matematikai, földrajzi, tüzérségi, erődítéstan ismereteket kellett elsajátítaniuk. Hároméves hajózási gyakorlat után hadnagyi kinevezést kaptak. Az akadémián végzetek a balti flotta elit tisztikarát alkották. Arányuk 1718-tól nőtt, a külföldieké egyidejűleg jelentősen csökkent. Végül a Szenátus 1721 januári határozata meg is tiltotta a flottánál külföldiek alkalmazását.

A flotta legénységi állományának szervezésében nagy horderejű volt Péter 1705. november 16-i ukáza a „tengeri ezredek” felállításáról. Péter e rendelettel megvetette a balti flotta reguláris tengerészgyalogságának alapjait. A „tengeri ezredek” deszant-hadműveleteknél nem lehetett nélkülözni. A legénységi állomány kezdettől fogva döntően oroszországi – lehetőség szerint folyam menti vidékekről – sorozottakból állt: matrózokból, tüzérekből, „tengeri katonákból” (tengerészgyalogosok). Létszámbíány esetén, ami a balti flotta nem ritka problémájaként jelentkezett, a szárazföldi gyalogsállományból helyeztek át flottaszolgálatra katonákat. Ugyancsak katonákat és önkénteseket alkalmaztak az orosz tengeri haderő evezős gályáin (eltérően a nyugati gyakorlattól, ahol inkább foglyokat).

Az új haderőnem működésének kereteit Péter kezdetben „instrukciókban” törekedett megszabni (ezek sorában az első a már említett 1696. évi utasítás volt). A cárnak további két „korai” utasításgyűjteménye szolgálta a flotta rendtartását: a *Hajózási szolgálati szabályzat* (1706), illetve az annak előírásait pontosító és kiegészítő *Utasítás és hadi szolgálati szabályzat az oroszországi flotta számára* (1710).

1720. április 13-án látott napvilágot az új és átfogó regula: a *Haditengerészeti szabályzat. Mindenről, ami a tengeren tartózkodó flotta helyes irányítását illeti*. Ez a generális szabályzat az orosz tengeri haderő minden aspektusára kiterjedően, öt „könyvben” kodifikálta a flottára vonatkozó szabályokat. (Haditengerészeti jogszabálygyűjteményként 1797-ig érvényben maradt.) Címének megfelelően aprólékosan szabályozta a flotta irányítását a legfelső szinttől kezdve, kiterve a bármilyen rangban szolgálók szolgálati kötelezettségeire, alá- és fölérendeltségi viszonyaira, a függelemsértés eseteire, azok büntetésére. A szabályzat a hajózási rendtartás rendelkezései mellett taktikai, manőverezési útmutatásokat is tartalmazott. Mellékletként a sorhajók és gályák számára a flottában rendszeresített hajójelzések magyarázata, jelzőzászlók kaptak helyet.

Az 1720-as évek első felében a cárnak további tengeri regulákat adott ki. Egyik a kikötők, hajóépítő műhelyek tevékenységének, irányításának elveit rögzítette (1722), egy másik a kereskedelmi hajók kapitányai részére összeállított utasítást tartalmazott a kereskedelmi hajóforgalom szervezésével összefüggésben (1723), egy szabálygyűjtemény pedig a tengeri kereskedelemre vonatkozott (1724). 1723-ban kezdődött az a munka, amelynek során Péter összeállította és *Táblázat a hadihajók méretarányairól* címmel rögzítette – az orosz tengeri haderő hajóállományának standardizálása céljából – a flottában rendszeresített hadihajótípusok szabvány méretarányait. Az előírásoknak megfelelően készült el 1723. június 29-én az első 100 ágyús hadihajó Oroszországban, mely később az *I. és II. Péter* nevet kapta.

A hadiflotta irányításáról

A hadiflotta szervesen betagozódott az orosz haderőbe, mint annak új eleme, haderőneme. Kialakulásával párhuzamosan fokozatosan épült ki legfelsőbb szintű irányítási szisztémája. Az első oroszországi haditengerészeti központi hivatalok az azovi flotta kiépítésével és működtetésével kapcsolatban jöttek létre, s az északi háború előestéjéig funkcionáltak. Ilyen volt a *Vlagyimiri hajóépítő kormányzók* (1696), a *Haditengerészeti kormányzók* (1698).

Az északi háború kezdetével megváltozott a flottairányítás rendszere. Péter Voronyezsben létrehozta az *Admiralitásügyi kormányzók* (1700), a tengeri haderő egészével (azovi és leendő balti) kapcsolatos feladatok ellátásának centralizálására. Ez a szerv rövidesen Moszkvába tette át székhelyét, és kompetenciájába tartozott a flotta hajó- és legénységi állományának, fegyverzetének bővítése, általános ellátása, adminisztrációja, a tengeri hadműveletek összehangolása. A kormányzók neves vezetője Fjodor Aprakszin volt, a flotta főparancsnoka (1708), aki csak a cárnak volt alárendelve. A flotta vitorlás- és evezős hajóinak parancsnoki tisztségét az északi háború döntő szakaszában Kornyeliusz Krjusz, illetve Ivan Bocisz látta el.

A flotta bővülésével – s a Balti-tengeren is döntő szakaszába lépő északi háborúval – összefüggésben 1712-ben Péter különválasztotta a hajóépítéssel és -javítással, a felfegyverzéssel, az ellátással, a személyi állománnyal kapcsolatos gyakorlati, illetve a gazdasági, adminisztratív vonatkozású feladatköröket. Az Admiralitásügyi kormányzók egységes funkciója ezáltal megszűnt. A flotta gazdasági vonatkozású, adminisztratív ügyeinek vitele, az átszervezett kormányzók „jogutódjaként” Moszkvában maradó *Haditengerészeti hivatal* hatáskörébe ment át. Az előbbi feladatok ellátására a cárnak megszervezte (egyúttal a kedvezőbb pozíciójú Pétervárra helyezte) a *Haditengerészeti kancelláriát*. Feladatkörét 1715-től *Haditengerészeti kormánybiztosság*ként látta el, alárendeltségében pedig a flottával kapcsolatos egy-egy részfeladatra specializálódó hivatalok formálódtak.

1717-től kezdődött Péter nagyszabású államirányítási reformja: ekkor hozta létre a (még 1711-ben megalakított) Kormányzó Szenátusnak alárendelt kollégiumok rendszerét Oroszországban. Az 1717. évi kormányzati reform során helyezte szilárd alapokra a flotta irányításának szisztémáját is. 1717. december 11-i ukázával életre hívta az *Admiralitätsi kollégiumot*, mely a pétervári Admiralitás épületében nyert elhelyezést. Az Admiralitätsi kollégium 1718. április 4-től kezdte meg tényleges tevékenységét. Ez lett a haditengerészet legfelsőbb szintű kormányzati szerve.

Hatásköre magába olvasztotta valamennyi korábban funkcionált tengerészeti kormányzókat, kancellária, hivatal kompetenciáját. Hivatali rendtartását Péter aprólékosan szabályozta. Az Admiralitätsi kollégium élére elnökként Fjodor Aprakszin került, helyetteseként Korneliusz Krjusz. Az Admiralitätsi kollégium működési struktúrája megfelelt a flotta egészét valamennyi vonatkozásban felölelő hatáskörének. Legfőbb szerve a kancellária volt. A kancelláriának ügyviteli alosztályai különültek el, melyek szakhivatalokként funkcionáltak. Ilyen alosztályként működött a haditengerészeti, a tüzérségi, a főhadbiztossági, az ellátásügyi, az élelmezésügyi, a kincstárügyi, a számvevői, az ellenőrzési, az egyenruházati, a hajóépítési, az erdőügyi és a Moszkvai haditengerészeti hivatal. Az orosz tengeri haderő Péter által 1717-re véglegesített irányítási szisztémája és struktúrája 1802-ig maradt érvényben.

1696 és 1725 között több száz különböző típusú hadihajó épült Oroszországban. 1725-ben az orosz tengeri haderő fő erejét 48 óriási sorhajó adta, nem számítva számtalan gályát és egyéb hadihajót. Ebből a Balti-tengeren őrködött 35 sorhajó, s több mint 200 gálya és fregatt. 1725. évi adat szerint – Péter uralkodásának utolsó esztendeje – a haditengerészet állományában 28 ezer matróz és tengerészgyalogos teljesített szolgálatot.⁷² A balti flotta feladata kezdettől fogva abban állt, hogy kivívja és tartósan biztosítsa Oroszország hegemoniáját a Balti-tengeren.

A balti flotta közreműködéséről az északi háborúban

A formálódó balti flotta egyik első győzelmét 1703. május 7-re virradó éjjel aratta. Egy 30 folyami dereglyéből álló kötelék a Néván megcsákyázott és elfogott két felúszott svéd hajót, az *Astrildot* és a *Gedant*. Az akció Péter személyes vállalkozása volt, ő maga is közelharcot vívott az ellenséggel. Hősiességéért és a diadalért megkapta a Szent András-rend magas kitüntetését.⁷³ A kezdetben csak Pétervár védelmére koncentrált balti flotta a poltavai diadal után fokozta aktivitását. Egy köteléke 1710. március 15–21. között hajmeresztő manőverezéssel tett meg 130 km-nyi utat a Finn-öböl

⁷² NIEDERHAUSER 1974. 118.; NIEDERHAUSER 1997. 236. Ami a flotta 1725. évi hajóállományának teljességét illeti, arra vonatkozóan eltérnek az egyes kutatók adatai.

⁷³ A Szent András-rendet ő maga alapította (1698). E haditette elismerésül, 1703-tól (hatodiként) ő is kiérdemelte. Élete végéig büszkén mutatkozott a rend kék szalagjában. Néhány nappal a győzelem után került sor Pétervár megalapítására.

vizén, hogy közreműködjön az egyik legfontosabb balti svéd támaszpont, Viborg bevételében.

Két tengeri ütközet vált különösen nevezetessé az északi háborúban: a ganguti és a grengami. A ganguti (hangö-udde-i) 1714. július 27-én zajlott le. Péter személyesen vezette támadó hajóraját. Mesterien kihasználta a gályák előnyeit a part menti sziklás tengerszakaszon a svéd sorhajókkal szemben. Ebben a tengeri összecsapásban aratták első nagy győzelmüket a balti flotta hajói. Ez a diadal volt a nyitánya a Svéd Királyság területe elleni közvetlen támadásnak, melyet az orosz hajók 1719. június 4-i, Ösel-szigetek melletti győzelme még inkább elősegített. Az 1720. július 27-én kivítt grengami győzelem tette teljessé az orosz fölényt a Balti-tengeren. A balti flotta ezzel a győzelemmel döntően hozzájárult a nystadi béke megkötéséhez. A Péter által a semmiből életre hívott orosz tengeri haderő kiválóan helytállt a történelmi vizsgán. *„Csak annak az uralkodónak van két karja, aki szárazföldi sereggel és flottával egyaránt rendelkezik.”*⁷⁴ – szögezte le a cár a Hadi-tengerészeti szabályzatban.

„Katonásdít játszott a cár”

1657-ben Alekszej Mihajlovics cár itáliai követe, Ivan Csemodanov, az alábbiakat írta levelében Cosimo Medicihez: *„A mi nagy uralkodónknak (...) megszámlálhatatlan hadai vannak, mégpedig különbözőek (...) sok ezer kopjás huszár-század; (...) rejtar-ezredek; (...) sokezer muskétás, dragonyos (...) és sok, ezernyi egyéb gyalogos katona. Valamennyiük élén generálisok, ezredek, alezredek, őrnagyok, kapitányok (...), zászlósok. A nyizovi, kazanyi, asztrabányi, szibériai erők száma szintén megszámlálhatatlan; ezek valamennyien lovas seregek és íjjal harcolnak. A sztrelecek száma egyedül Moszkvában (...) 40000; ezek gyalogos katonák. A doni (...) kozákok tűzfegyverekkel harcolnak, a zaporozsjei cserkeszek tűzfegyverekkel is és íjjal is. A nemesek (...) különféle módokon harcolnak; íjjal is meg tűzfegyverrel is, ki hogy’ tud. (...) A moszkvai nemesek (...), udvari tisztviselők (...) lovai gyorsak, szabhyái élesek; ahová csak mennek, semmiféle ezredek nem állnak meg velük szemben.”*⁷⁵

A követnek ez a leírása sokatmondóan tájékoztat a „Péter előtti” Oroszország fegyveres erejének karakteréről. E „megszámlálhatatlan” szárazföldi hadak hadjárata idejére kisebb részben a sztrelec-katonaságból szerveződtek. A sztrelecek („lövészek”) folytonos állami szolgálatban álltak, az állami költségvetés gondoskodott fegyverzetükről és egyenruházatukról; háborús időkben pénz- és gabonajuttatást kaptak az államtól szolgálataikért. Békeidőben rendfenntartó, tűzoltói feladatokat láttak el, s megélhetésük biztosítására megengedett volt számukra a kézműves és a kereskedelmi tevékenység. Számuk a XVII. század utolsó negyedére negyvenezerre gyarapodott. (A moszkvai sztrelecek egy része az udvari hatalmi játszmák

⁷⁴ BUGANOV 1989. 146. (sz. f.)

⁷⁵ NOVIKOV 1788. 192. (sz. f.)

veszélyes eszközöként is „funkcionált” – éppen a Péter trónra léptét követően (mivel megelőző időben.) A tömeget viszont a nemesi felkelés biztosította. A szolgáló nemesek háború esetén valamennyien kötelesek voltak lovon, saját fegyverzettel, fegyveres szolgálók kíséretében megjelenni a gyülekezési pontokon, ahol nagy tömegeiket századokban, ezredekben egyesítették. A háború befejeztével hazatértek. Ezekhez az erőkhöz járult még a déli-délnyugati határövezet sztyepei kozák lovassága.

E tradicionálisan szerveződő armádiának, mint látható, a tömeget biztosító része békeidőben nem is állt fegyverben. A sztrelecek, kozákok „folytonosan” szolgáltak ugyan, de nem hivatásszerűen állandó, reguláris egységekbe szervezve. Egy ilyen összetételű hadseregben nem volt, nem is lehetett gyakorlat az általános, szisztematikus, együttműködő katonai kiképzés, de a hadba induló hadsereg élelmeszer- és takarmányellátása sem épült egységes alapokra. A XVII. század végi orosz haderő egésze már szerkezetét tekintve is elmaradásban volt az európai élvonaltól. Am éppenséggel a XVII. század első harmadától kezdődően – Mihail Fjodorovics, Alekszej Mihajlovics és Fjodor Alekszejevics cárok (Péter nagyapja, apja és bátyja) uralkodása idején – sor került néhány változtatásra, melyek e haderő bázisán mégis a reguláris hadsereg, s annak állandó szervezeti formái irányába mutattak.

A kezdeti lépéseket az jelentette, hogy orosz szolgálatot vállalt külföldi tisztek közreműködésével, nyugati mintára, megszerveztek néhány „új típusú” ezredet.⁷⁶ Ezeket az ezredeket pontosabb szervezeti felépítés jellemezte, parancsnoki állományukban meghatározott alá-, fölérendeltségi viszonyok uralkodtak, jobban ügyeltek az állami ellátás színvonalára, bevezették a kiképzést. Sorállományukat zömében besorozott parasztok adták, feltöltésükben a hadkiegészítés új (portális) elve volt meghatározó. Az „új típusú” ezredek névként jelentek meg Oroszországban.

A XVII. század utolsó harmadára az orosz hadseregben így két – egymástól szervezésében, szervezetében, ellátásában, harcászatiában eltérő – „új” és „rég” típusú katonaság létezett párhuzamosan. A korszerűbb seregrészeket a korabeli harcászat követelményeinek jobban megfelelő „új típusú” ezredek képviselték. Fjodor Alekszejevics cár a katonai modernizálás jegyében 1680-ban kötelezővé tette a hadseregbeli tisztségek nyugati mintájú megnevezését. Egyidejűleg megkezdődött a szolgáló nemesek és a sztrelecek „új típusú” ezredekbe való átírása. Ezzel kezdetét vette a tradicionális hadsereg elvi és gyakorlati felszámolása.⁷⁷

A XVII. század végére teret nyertek tehát az orosz haderőben is a regularitás bizonyos elemei, de dominánssá nem váltak. Egy állandó, regu-

⁷⁶ Erre maga Péter is utalt 1716-os reglamájának bevezetőjében: „(...) atyánk 1647-ben kezdett reguláris csapatokat alkalmazni (...) Hadi szabályzatot is kiadtak.” PAVLENKO 1994. 46. (sz. f.)

⁷⁷ Egy 1680. évi adat tükrözi, hogy a próbálkozás nem volt teljesen eredménytelen: ekkor 91 ezer katonát szerveztek 67 „új típusú” ezredbe; ez az összhaderőnek mintegy felét tette ki. Vö. RAZIN 1950. 285.

lárius hadsereg felállítása összeegyeztethetetlen volt ugyanis azzal a „hadsergszervezési elvvel” (a vele járó harcászati gyakorlattal együtt), amely a szolgálati birtokok rendszerében gyökerezett, s amely a „régí típusú” ezredek tömegerejét biztosította. Ez egyre inkább kerékkötőjévé vált a katonai modernizálásnak. Az orosz szárazföldi hadsereg egészét a kor színvonalán állóvá gyúrní nem ígérkezett tehát egyszerű feladatnak. Igaz, nem is a nulláról kellett kezdenie Péternek.

Későbbi katonai modernizációs törekvéseinek „előképeként” lehet említeni a cár gyermekkori, kezdetben néhány tucat főből álló „játékezredeit”.⁷⁸ Ezeket 1683-ban szervezte Preobrazsenszkojében udvari és falusi gyerekekből. A „játékezredek” kedvenc foglalatossága a háborúsdi volt. Hallatlan fontosságot tulajdonítottak az egyéni és a csoportos „kiképzésnek”, s a csapatrészek összehangolt tevékenysége során kóstoltak bele a hadimesterségbe. A nyugatias módra öltöztetett „játéktársak”, a törzs-, fő- és altisztek, közkatonák évről-évre „játék-hadgyakorlatokat” tartottak, többek között a Jauza folyón emelt „játék-erődöt” (Plesszburg) ostromolták...

1691-ben két igazi – természetesen „új típusú” – ezred formálódott e „játékcsoportok” nyomán: a Preobrazsenszkojei- és Szemjonovszkojei ezredek. Péter e két „saját” ezrede lett a mintaezrede későbbi reguláris hadseregének. Innen kerültek ki a majdani szárazföldi haderő magas rangú tisztjei. Péter „saját hadereje” gyalogságból, lovasságból, tüzérségből tevődött össze. E seregrészek együttműködésének begyakorlását szolgálták az 1690-es évek elejének nagyobb hadgyakorlatai. Ezek legnevezetesebbike az 1694 őszen rendezett kozsuhovi „hadjárat” volt. Ez három hétig tartott Moszkva környékén sok ezer katona részvételével. Egy év választotta el az első azovi hadjáratától.

Az 1695–1696. évi azovi hadjáratok újra bizonyították, hogy az addigi hadszervezési elven összeálló sereg kevésbé ütőképes. Péter ezért részint folytatta a sztrelec-katonaság állományának betagolását a megszervezésre kerülő „új típusú” seregrészekbe, részint pedig Moszkvától távoli városokba (pl. Azovba) helyezte őket helyőrségi szolgálatra. A sztrelec-katonaság teljes felszámolása 1699 nyarára befejeződött. Felszámolásukkal a tradicionális szerkezetű orosz haderő ideje végleg lejárt. Péter szemé előtt az a cél lebegett, hogy a hadsereg teljes egészében váljék „új típusúvá”, vagyis legyen állandó, reguláris. Mai szóval élve: professzionális.

A szervezésben – az északi háború előestéjén – fontos szerepet játszottak a hadkiegészítésre vonatkozó 1699. november 8-i és 17-i ukázok. Az előbbi rendelet az utánpótlást egyrészt a zsoldért vállalkozó, szabad jogállású önkéntesekkel, illetve a felszabadításuk fejében katonai szolgálatot vállá-

⁷⁸ Vaszilij Kljucsevszkij írja Péter kora ifjúságának esztendeiről: „Katonásdi játszott a cár, játéktársai szolgálták, és játék-szolgálatukért illetményt kaptak, mint igazi szolgáló emberek.” KLJUCSEVSKIJ 1990. 158. (sz. f.)

ló alávetett rétegekből kívánta biztosítani. Az utóbbi ukáz már az újoncozás, mint a hadsereg szervezésének új elve irányába mutat; a világi és az egyházi birtokosokat „katonáskodó emberek” kiállítására kötelezte – előbbieknek 30-50, utóbbiaknak 25 parasztporta után kellett egy-egy újoncot kiállítaniuk. Az 1699. évi rendeletek nyomán 27 gyalogezred és 2 drago nyosezred került megszervezésre 32 ezer fővel.⁷⁹ Ezek alkották Péter „új típusú” szárazföldi hadseregének újonnan szervezett első ezredeit (leszámtva a Preobrazsenszkojei- és Szemjonovszkojei-ezredeket, valamint Franz Lefort és Patrick Gordon egy-egy moszkvai válogatott ezredét). Az első 14 századot 1700. június 25-én avatták fel Preobrazsenszkojében. (E napot tekintik az orosz reguláris hadsereg „születésnapjának”).

A háború könnyörtelensége kikényszerítette az utánpótlás módszeresebb, folyamatos biztosítását. Ezt egyéb módon, mint újoncozással, nem lehetett realizálni. 1705. február 20-án kelt ukázában – a hadkiegészítés vezérelveként – Péter elrendelte a rendszeres újoncozást. Az északi háború szárazföldön különösen kiélezett szakaszában (1705–1713) tíz újoncozásra is sor került. Az új szisztéma döntően a parasztság leginkább munkaképes, 15–30 éves korosztályát érintette. Az újoncozás, regularizálás ugyanakkor erősítette a hadsereg nemzeti jellegét. Az adóköteles porták szerint előírt számú besorozott regruta szolgálata nemcsak a háború idejére szolgált – élethosszigan tartott. A sorozási telephelyeken egybegyűjtött újoncokat Péter egy 1712. évi rendelete nyomán (a szökéseket kiküszöbölendő) meg kellett jelölni: „(...) a bal kézre tüllel keresztet karolni, azt bedörzsölni puskaporral (...).”⁸⁰ A sorozások – összességükben – közel 300 ezer regrutát biztosítottak a harcoló hadseregnek a péteri érában.⁸¹

A szárazföldi haderő regularizálásáról

Az új hadkiegészítési rendszer alapján felálló „új típusú” hadsereg tisztikarának és legénységi állományának belső rendjét szintén kodifikálni kellett. Nem tűrt halasztást a rendszeres kiképzés megszervezése sem. Péter katonai szabályzatok révén törekedett eleget tenni e követelményeknek. A *Hadi szabályzat* (1699) volt az első ilyen jellegű direktíva, ezt rövidesen kiegészítette egy *Útmutató a gránátosok számára*. Az 1699-es regula – bővített formában, mint *Rövid általános útmutató stb.* – szolgált azután egységes hadi szabályzatként jó másfél évtizedig. Ezek az első szabályzatok egyszerű, pontos, közérthető katonai nyelvezetet honosítottak meg a hadseregben, pontosították a gyakorlatozás mikéntjét az „öregkatonák” és az újoncok számára.

Péter megbízásából Fjodor Golovin és Adam Weide további két szabályzatot dolgozott ki: *Rangok a gyalogos században*, illetve *Hadi cikkek*,

⁷⁹ PAVLENKO 1994. 102.

⁸⁰ BUSUJEV, Szergej 1994. 302. (sz. f.) Az ilyen „billogot” nevezte el a népnyelv az „Antikrisztus pecsétjének”.

⁸¹ Vö. NIEDERHAUSER 2002. 61.

hogyan kell a katonának életben maradnia, hogyan viselje magát hadrendben és kiképzéskor (1699–1700). Ez utóbbit egy, a lovasság támadó és védekező taktikáját taglaló útmutatóval egészítették ki, melyet Alekszandr Mensikov állított össze *Cikkelyek hadjárat idején* címmel (1704). E reglamákban hangsúlyosan fogalmazódott meg a „buzgalommal szolgálni” alapelve, alapkövetelménye a hadsereg tisztjei, közkatonái számára. A nemesi ifjaknak is előbb a gárdaezredekben kellett szolgálniuk közkatonaként, csakis ezután nyerhettek tisztí rangot. Péter maga is katonai egyenruhában járt.

1716. március 30-án adta ki Péter az átfogó *Hadi szabályzatot*. (Közel kétszáz módosítást hajtott végre benne személyesen.) Megerősítést nyert a reguláris hadsereg szervezeti felépítése, annak operatív, stratégiai, taktikai alapelvei. Aprólékosan szabályozta a szolgálat rendjét a katonai hierarchia szintjein. Magába foglalt korábban a hadi törvénykezéssel kapcsolatban kiadott útmutatókat, részletesen taglalta a függelemsértés különböző eseteit és azok szigorú büntetési tételeit. A Hadi szabályzat összeállításakor (akár csak a Haditengerészeti szabályzat esetében) Péter külföldi mintákat is tanulmányozott, így XII. Károly svéd katonai szabályzatát, illetve dán, német, holland, francia regulákat.

A kiképzés, eltérően a megelőző időszak gyakorlatától, nagy szerepet kapott és szisztematikussá vált. Az újoncok egyéni és csoportos kiképzése speciális telephelyeken zajlott, többszáz fős csoportokban, káplárok felügyelete alatt. Az újoncok telephelyek egyfajta tartalékos központjaivá váltak a harcoló hadseregeknek. Az újoncok részint a meglévő ezredek utánpótlását biztosították, részint újabb ezredek alakítottak belőlük. Ütőképes, fegyelmezett, gyakorlott katonai egységeknek kellett rendelkezésre állniuk. Különös hangsúlyt kapott a szigorú engedelmességre nevelés és az egymás iránti bajtársiasság: „*Minden előjáró és katona köteles (...) bajtársát segíteni az ellenséggel szemben*”.⁸²

A második azovi hadjárat (1696) után vette kezdetét a hazai tisztí állomány tömeges képzése az udvari nemesség soraiból, nemcsak a lovasság és a tüzérség, hanem a gyalogság számára is. Nemesek szolgálatra kötelezése a gyalogos hadrendben korábban nem volt megszokott. A katonai szolgálat alól ki- és elbújni igyekvő nemesekről Péter ezért elrendelte, hogy az ilyeneket: „*elfogni és az alkalmasokat felírni katonai szolgálatra*”.⁸³ A tisztí állománnyal szembeni követelmények magasak voltak; jártasságukat, képzettségüket Péter, amint szó esett róla, intézményes keretekben is biztosítani igyekezett.

Péter reguláris szárazföldi hadserege gyalogságból, lovasságból, tüzérségből tevődött össze, hasonlóan a kor más reguláris hadseregeihez. Fő erejét a gyalogság adta: az elit gárdagyalogság, illetve a gránátosok és a sorkatonaság tömegei. A gyalogság legfontosabb harcászati egysége az

⁸² MISLAJEVSZIJ 1894. 23. (sz. f.)

⁸³ TYELPUHOVSZKIJ 1946. 176. (sz. f.)

ezred volt. Az ezred 2 zászlóaljából, a zászlóalj 4 századból, a század 4 szakaszból állt. Az ezred parancsnoka az ezredes, a zászlóaljé az őrnagy, a századé a százados, a szakaszé a káplár volt. A gyalogezredek kezdetben 10 lövészs századból álltak. A poltavai csatát megelőzően 1708-ban Péter külön gránátos ezredek is szervezett. A gránátosok igen nagy ütőerőt képviseltek. Bevetésükkel a vonalharcászatból, sortaktikából fakadó sebezhetőséget lehetett kihasználni, illetve ellensúlyozni. Az északi háború kiélezett szakaszában a gyalogezredek 1 gránátos és 7 lövészs századból álltak.⁸⁴

A lovasság ütőerejét döntően a lövészs-dragonosok ezredeinek kellett biztosítaniuk. Az északi háború elejéig (1701) 18 ilyen lovasezred került megszervezésre, számuk 1711-ig folyamatosan emelkedett. Hasonlóan a gyalogsághoz, a dragonos lovasság soraiban is megszervezésre kerültek 1708-ban speciális gránátos lovasezredek.⁸⁵ Jóllehet a huszártípusú könnyűlovasság nem képviselt számottevő erőt Péter lovasságában, kuriózumként megemlítenéd, hogy annak szervezésében emigráns kuruc tisztek is részt vállaltak; Máriássy Adám és Cserey János. A könnyűlovas egységek a baltikumi, finnöldi hadszíntéren kerültek bevetésre az északi háborúban. Az északi háború második etapjában (1709 után), amikor a stratégiai kezdeményezés orosz kézbe ment át, Péter reguláris gyalogos és lovasezredeinek száma elérte a 49-et, illetve a 33-at, nem számítva a két elit gárdaezredet.⁸⁶

Nagyon jelentős szerepet kapott a tüzérség, Péter „kedvenc” hadneme. Az első tüzérezred 1701-ben került megszervezésre, kötelékében 12 bombardával és 92 ágyúval. A tüzérség ezred-, mezei és ostromtüzérségből állt. Péter a tüzérség hatékonyságának fokozása érdekében nagy figyelmet fordított az ágyúkaliberek standardizálására is. Egységes kaliberskálát léptetett életbe: a korábbi 20-25 kaliber helyett, 3-, 4-, 6-, 8-, 12-, 24-fontos ágyúkat, fél- és egypudós (1 pud = kb. 16 kg) tarackokat rendszeresített tüzérségében (1701–1702).⁸⁷ A tüzérségnek nemcsak nagy tüzerőt kellett összpontosítania, hanem harc közben képesnek kellett lennie manőverek végrehajtására, összeköttetésben maradva a többi seregrésszel. Mobilitásának biztosítása ezért szintén lényeges tényező volt; fizikailag ezt az ágyútalp súlyának csökkentésével lehetett kivitelezni, ám ezt csak részben sikerült elérni. A manőverezőképeség növelésére Péter lovas tüzérségi egységeket szervezett, s elrendelte kétkerekű lőszerkocsik alkalmazását a muníció gyorsabb mozgatására.

A kollégiumi rendszer bevezetése (1717) előtt a hadi vonatkozású ügyek (hadkiegészítés, -felszerelés, -ellátás) intézése több hivatal, kormányosztály kompetenciájába tartozott. Feladatuk volt, hogy a nekik alárendelt közigaz-

⁸⁴ 1711. évi adat szerint, állományukat 1367 sorkatona és 490 fő- és altiszt alkotta. RAZIN 1950. 504.

⁸⁵ 1711. évi adat szerint, egy dragonos ezred 10 századból állt, állományukat 1210 sorkatona, 118 fő- és altiszt alkotta. RAZIN 1950. 504.

⁸⁶ 1711. évi adat. PORFIRJEV 1952. 93.

⁸⁷ RAZIN 1950. 505.

gatási egységekből, a kerületekből összeszedjék, előteremtsék a hadsereg minden irányú szükségleteit. Ez nem ment könnyen. A kerületek nagy kiterjedésével nem mindig állt arányban a hivatali apparátus kapacitása, de a haderő egészének ellátásával kapcsolatos flottaépítési és ipari tevékenység sem arányosan oszlott meg az egész ország területén. A hadseregelátással is összefüggésben kezdte el Péter a közigazgatási reformot (1707–1708), melynek során a kerületeket irányító prikázokat megszüntette vagy beolvasztotta. Az országot kezdetben 8 kormányzóságra, katonai-közigazgatási körzetre osztotta (számuk 1720-ra 11-re nőtt). Az ezredeket közvetlenül egy-egy ilyen újonnan létrehozott guberniumhoz rendelte és háborús időbeni ellátásukat (hadfelszerelés, élelmezés, pénzbeli juttatások) azok kötelezettségévé tette. A zökkenőmentes lebonyolításért az ezredek mellé helyezett kormányzósági hadi komisszár felelt. 1724-ben a cár kialakította a katonai ezredek disztriktjeit (adminisztratív-területi körzeteit), melyek adott katonai egység ellátását voltak hivatva biztosítani békeidőben.

A kollégiumi rendszer bevezetése során 1717. december 11-én Péter létrehozta a *Hadi kollégiumot*. Hatáskörébe tartozott az állam minden hadügyi vonatkozású ügye. Kompetenciája kiterjedt a gyalogságra, lovasságra, tüzérségre. Fontos alosztályai voltak a tüzérségi kancellária, az erősítésügyi hivatal, a főhadbiztosság. A szárazföldi hadsereg hadműveleteit a cárnak alárendelt vezérkar hangolta össze. A stáb élén a tábornagy állt – az északi háború legendás hadvezéréként Borisz Seremetyev. A feldmarsallt három főhadsegéd és szolgálatára rendelt írnok segítette. A vezérkar tagjai között kiemelt szerepet vitt a tüzér- és a mérnöki-műszaki csapatok főparancsnoka, a főhadbiztos, illetve a hátországi ellátás és a csapatok elhelyezésének felelősei. A haditörvényszéki ügyek a főhadbíró felügyelete alá tartoztak. A reguláris szárazföldi hadsereg közvetlen irányítása a törzskarok feladata volt.

A hadsereg létszáma nem volt folytonosan egységes, az aktuális hadászati feladattól függően, az ellenség erőinek arányában változott. A Hadi szabályzatban a cár alapelveként szögezte le: „(...) saját hadseregünket az ellenséges erők, s azok szándékainak figyelembevételével kell megszervezni, hogy azokat mindenben felülmúljuk.”⁸⁸ Péter nagy jelentőséget tulajdonított a katonai tanácskozásoknak. A Hadi szabályzat kodifikálta is a régi szokást, miszerint „a Tábornokok tanácskozása nélkül semmit sem lehet elkezdeni”,⁸⁹ továbbá, hogy „mindenki tudja a dolgát, és ezt számon lehessen kérni rajta”.⁹⁰

„Ők a Haza védelme és bástyája”

A „Péter előtti” Oroszország szárazföldi armádiájának sajátos vonása volt, hogy előszeretettel rendezkedett be kivárára, s elégséges elrettentő erőt

⁸⁸ RAZIN 505–506. (sz. f.)

⁸⁹ Uo. 507. (sz. f.)

⁹⁰ ANYISZIMOV 2004. 229.

tulajdonított önnön „megszámlálhatatlan” sokaságának. Az ilyesféle attitűd egyrészt szöges ellentétbe került a korszerű hadviselés követelményeivel, másrészt Péter külpolitikai célkitűzései éppenséggel dinamikusán aktív, kezdeményező, sőt stratégiai célú fellépést feltételeztek. Péter ezért a narvai katasztrófát (1700) követően nagy figyelmet szentelt a reformált szárazföldi haderő dinamizmusának növelésére is. Erre egyebek mellett kisebb-nagyobb taktikai egységek (zászlóalj, dandár) módszeresebb mozgatásával nyílt lehetőség, a sortaktika vezérelvének szellemében.

A sortaktika sémaszerű hadrendje szerint középen helyezkedett el vonalakban a gyalogság, a szárnyakon a lovasság egységei. A tüzérséget a harc feladatnak megfelelően lokalizálták, mobilizálták. A csatában az a fél győzött, amelyik a frontális támadás során hatékonyabb összerőt képviselt. A vonalharcászatban a védelem mélységi kiépítése kevésbé játszott szerepet, így a „frontvonal” áttörése rendszerint eldöntötte a csatát, ugyanakkor egy győzelem is óriási veszteségekkel járhatott.

„*A győzelmet a hadvezérek hadművészete és bátorsága, s a katonák elszántsága dönti el. Ők a Hazza védelme és bástyája*”⁹¹ – mondta Péter, aki éppen ezért mindenkor létszámfőlényt is igyekezett biztosítani. „Seregbontó” tüzérsége szokatlan mobilitást tanúsított a csatamezőn. Nagy pszichikai hatást gyakorolt az orosz gyalogság tömegeinek masszív, zárt hadrendben végrehajtott nagyerejű szuronyrohama. A svédhez hasonlóan az orosz lovasság is teljes lendületben, lavinaszerűen (nem galoppban) zúdult az ellenségre. Tűzfegyverekként a gyalogságnál (mintegy 50 méterig hatékony) vontacsövű puskákat, mordályokat rendszeresítettek. A puskákat szuronnal látták el, a gyalogosok kardot is viseltek. A lovasság fő hidegfegyverei a kopja, kard voltak, tűzfegyverei a mordály, a pisztoly.

Péter nagy figyelmet fordított reguláris hadserege egyenruhájára (melyet részben imporból állítottak elő). Az egyenruha jellegzetes darabja volt a gyalogságnál zöld, a lovasságnál kék színű katonai köntös és a háromszögletű nemezsapka. Az orosz hadsereg gyakran használt zászlaja a kék-fehér András-keresztes lobogó volt.⁹² Egy-egy hadjáratához olykor külön hadizászló készült. Az 1711. évi oszmánellenes hadjáratkor a két gárdaezred piros zászlókat kapott, ezzel a felirattal: „*J. Krisztus nevéért és a kereszténységért*”⁹³

A harcban kiemelkedő, nagy személyes bátorságról tanúságot tévő tisztek, közkatonák jutalmazására Péter kitüntetések alapított. Az első ilyen a már említett *Szent András-rend* (1698) volt. A pruti hadjárat után alapította a *Szent Katalin-rendet* (1713).⁹⁴ Röviddel Péter halála után alapították meg a

⁹¹ BUSUJEV 1994. 303. (sz. f.)

⁹² A ma használatos fehér-kék-piros trikolor, Oroszország egyik nemzeti jelképe, először kereskedelmi hajókon került alkalmazásra, 1705-ben.

⁹³ SZOBOLJOVA 2001. 39. (sz. f.)

⁹⁴ Ezt a kitüntetést Péter életében csak felesége, a későbbi I. Katalin császárnő kapta meg, a hadjárat során tanúsított helytállásáért. A rendjellel később is csak nőket lehetett kitüntetni.

még általa elgondolt *Szent Alekszandr Nyevszkij-rendet* (1725). 1722. január 24-én adta ki ukázát Péter a *Rangtáblázat* bevezetéséről. A Rangtáblázat az állami szolgálat katonai, polgári és udvari – egymással paralel – rangjait tartalmazta. Ezeket tizennégy osztályba sorolta, ily módon a hivatali előmenetelt is szabályozta, egységesítette. Ami a katonai besorolást illeti, a Rangtáblázatban kategorizált (szárazföldi és tengerészeti) rangok tizennégy osztályba soroltattak ugyan, de számuk eltért attól. Az I. rangosztályba a tábornagi, illetve a vezértengernagy pozíció tartozott.

A reformált szárazföldi hadsereg is kiválóan helytállt az északi háború küzdelmeiben. Első jelentős győzelmeit Rjapinnál, Erestfennél aratta a svédekkel (1701). A nystadi békéhez stratégiai fontosságú győzelmeken át vezetett az út. Ennek főbb állomásai: Nöteborg (1702), Niensanz (1703), Narva (1704), Lesznaja (1708) – ez utóbbi diadalt Péter „Poltava szülőanyjaként” emlegette. S természetesen: Poltava – a kulcsfontosságú orosz győzelem színhelye (1709). Azután következett az elfoglalt balti svéd erődök sora (1710), majd a finnöldi „svéd” Helsingfors (1713), végtére Stockholm környéke (1719–1720). Péter uralkodásának végén az orosz haderő mintegy 300 ezer főt számlált. Kétharmadát reguláris sorkatonaság alkotta, egyharmadát pedig irreguláris (főként kozák) csapatok.

A gazdasági háttérről

A péteri hadseregreform gazdasági hátterének legfontosabb elemeit az állami bevételek és a hadiipari kapacitás képezték. Az állami bevételek – elsősorban a parasztoktól (és a városok lakóitól) szedett járandóságok alaposságáig – Péter uralkodása idején is a portaszámot vették (1724-ig). A kivetett portális adó egy adott település portaszáma arányában oszlott meg; portaüresedés (elhalálozás, szökés) esetén növekedett. Az 1710., 1715. évi portaösszeírások erősen csökkenő portaszámot regisztráltak, nemcsak az előbbi okok miatt. Sokan az egy háztartásban élést választották, hogysem új portát alapítsanak, amit megadóztatnak. Péter az északi háború vége felé elhatározta a portális adózás rendszerének megváltoztatását. Elhatározása összefüggésben állt a hadsereg guberniumi szisztémához kötött ellátásával, a változtatás célja pedig a bevételek növelése volt.

Az adózás tervezett átalakítását megelőzően azzal összefüggésben Péter 1718. november 26-án országos népszámlálást rendelt el. (A népszámlálást hat évvel később megismételték.) Az 1724. évi revíziós újraszámolás során végül 5 656 000 (más adat szerint 5 570 000) „férfinemű lelket” számláltak össze. A portális adózásról átálltak minden adóköteles „férfinemű lélek” fejadójára. Az adóköteles személyekre vetették ki a hadsereg ellátására kiszámolt adóösszeget. 1720. évi adat szerint ezt 4 millió rubelre tervezték. Akit adott lakóhelyen fejadólistára vettek, az újabb adóalany-számlálásig nem hagyhatta el azt. 1724. évi adat szerint a fejadó évi összege 74 kopejka volt. Az állami összbevétel 1725-ben (Péter uralkodásának utolsó esztende-

jében) meghaladta a 10 millió rubelt – a hadsereg költségei pedig ez idő tájt a teljes költségvetés közel háromnegyedét emésztették fel.

A harcoló hadsereg igényeinek kielégítésére Péter rohamtempóban igyekezett növelni a hazai ipar kapacitását. Kivált a vasbányászatot, vasöntést, fémfeldolgozást; elsősorban az Urál vidékén, ahol rezet is bányásztak. Az első új uráli üzem a kamenszki nagykohó volt. Az első, jó minőségű nyersvasat 1701. október 15-én nyerték itt, amelyből ugyanazon év telén öntötték az első három ágyút, a termelés intenzitását pedig folyamatosan növelték. Voronyezsben hajóágyúk és hozzá való golyók öntésére alkalmas vasöntő műhelyek üzemeltek. Kiemelkedő fontosságú volt a pétérvári ágyúöntő és fegyverkészítő műhely, a moszkvai hatalmas vitorlavászonkészítő manufaktúra. 1718-ban fejeződött be a tulai nagy fegyvergyártó műhely építése, 1721-ben húzták fel a szesztrorocki műhelyt.

Bár a legtöbb nagy műhely, manufaktúra állami költségen épült (az állam is tartotta fenn), Péter az 1719. évi privilégiummal ösztönözni kívánta a vállalkozókat bányák, feldolgozó manufaktúrák alapítására. A működés folyamatosságát biztosítandó az 1721–1722. évi cári ukázok engedélyezték ipari robotra kötelezett parasztok dolgoztatását a manufaktúrákban. Az 1721. január 21-i rendelet lehetővé tette a manufaktúrák vezetőinek parasztok „vásárlását” munkaerő gyanánt, az 1722. március 15-i rendelet pedig a földesúri fennhatóság alól szökött parasztok alkalmazását a manufaktúrákban, jogfosztott manufaktúramunkásokként. Az ipari kapacitás növekedése nagymértékben függött az állami megrendelésektől, teljesítménye ennél fogva az aktuális szükségletektől. Mivel az állam igényei elsősorban hadi jellegűek voltak, az egyéb jellegű iparágak fejlesztése elmaradt. 1725-re Oroszországban 200-nál több kisebb-nagyobb manufaktúra működött, ezek közül 45 hatalmas fémöntő és fegyvergyártó üzem volt, s a hadseregre több mint egy tucat lőporgyár dolgozott. Péternek sikerült szilárd hadiipari bázist létrehoznia, s 1707-től megszűnt országának hadieszköz-importja.

Vélemények Péter katonai modernizációjáról

Péter sokrétű hadügyi reformjának megítélésében jellemzően két ellentétes szemlélettel találkozhatunk a téma (elsősorban orosz) kutatói körében. Az egyik szemlélet szerint a „Péter előtti” Oroszország XVII. századi hadereje reformálhatatlanul korszerűtlen volt, amivel semmit sem lehetett kezdeni. Péter ezért *en bloc* a nyugati modellt adaptálta – a hadsereg szerkezeti-szervezeti felépítésétől kezdve, annak ellátásán át a katonai szabályzatokig. A másik szemlélet szerint Péter katonai modernizációja semmiben sem gyökeresen új – a XVII. században bevezetésre került óvatos katonai reformok folytatódtak. Ez utóbbi (az ún. „orosz katonai iskola”) véleménye az, hogy a XVIII. század első negyedének katonai modernizációja eleve benne rejtett az orosz hadművészet organikus fejlődésében. Más szóval Péter nélkül is kiteljesedett volna. A kép bizonyára nem ilyen fekete-fehér.

Tény, hogy a tradicionális orosz haderőben megszerzésre kerültek – mint fentebb szó esett róla – nyugati mintájú, „új típusú” ezredek. Ezekre, mint követendő mintákra tekintett Péter. E „prototípusok” azonban nem következtek szervesen az orosz tradíciókból, hanem nyugati hatásra, külföldi tisztek közreműködésével szervezték meg őket. Szem előtt tartandó az is, hogy Péter katonai modernizációja teremtette meg a tengeri haderőt – amelynek éppen semmiféle „prototípusa” nem létezett Oroszországban.

A hadseregreformnak más aspektusú megközelítései is ismeretesek. Ezek praktikus vagy perszonális magyarázatokkal igyekeznek szolgálni. Így például azzal, hogy Péter „permanens” hadseregreformjának egyszerűen az aktuális harci tapasztalatból következő gyakorlati okai voltak, melyek tanulságait utóbb hadi szabályzatokban rendszerezte. Vagy: az egymást követő katonai reformok Péter személyiségében, különös hadszervező tehetségében, katonai zsenijében gyökereznek.

A hadseregreform eredményessége nem kérdőjeleződik meg. Ennek cáfolhatatlan bizonyítékául leggyakrabban Oroszország északi háborúban elért győzelme szerepel. Más nézőpont szerint az eredményességet nem a harcmezőn, hanem a – XIX. századig érvényben maradó – hadi szabályzatokban és a hadkiegészítési rendszerben kell keresni. Az eredményesség elismerése mellett, nem maradnak szó nélkül a hadügyi reformok árnyoldalai: az újoncozás gazdasági-társadalmi és népesedési vonatkozásai, az adók és járandóságok, az állami kiadások, az ipari robot. Péter katonai modernizációja kapcsán felvetődik néhány, kutatók nemzedékei által szélesebb összefüggésben vizsgált alapkérdés.⁹⁵

Az egyik ilyen, hogy mi szükség volt a hadseregreformra. Erre a kérdésre Péter háborúival összefüggő elemzéseket kapunk válaszul, melyek rávilágítanak a háború szerepére: „*I. Péter cár (...) az európai nagyhatalmakkal egyenrangúvá kívánta tenni birodalmát. Céljai megvalósításához erős hadseregre (...) volt szüksége.*”⁹⁶ (109–110.). „*A reformok irányát megszabó feltételek sorában a háború volt a legfontosabb. Péter úgyszólván nem ismerte a békét: egész életében háborúzott (...) hol Törökországgal, hol meg Svédországgal, sőt Perzsiával is. (...) Péter két feladatot örökölt elődeitől, (...). Először be kellett végeznie az orosz nép politikai egyesítését, (...) másodszer, ki kellett igazítani az állam területének határait, mert azok néhol – kívánt Délen és Nyugaton – túlságosan nyitottak, könnyen támadhatóak voltak.*”⁹⁷ (110–111.). „*(...) Péter számtalan rendelkezését, (...) a háború kényszerítő szükség-szerűségei váltották ki. A hadszervezet bővítése és átalakítása, a flottaépítés, az állami bevételek emelése az e célt szolgáló kormányzati reformokkal, a termelés növelése, új iparágak alapítása, (...) mindez a háború parancsára történt, amit csak a hódításokról*

⁹⁵ Az itt következő állásfoglalások a Szvák Gyula professzor által szerkesztett „Furkósbottal Európába?” című dokumentumgyűjteményben található (SZVÁK 1989.). A gazdag tematikájú, reprezentatív válogatásból a szűkebb témánkkal kapcsolatos véleményeket közöljük (az oldalszám feltüntetésével).

⁹⁶ Niederhauser Emil (1923–2010).

⁹⁷ Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911).

való lemondással lehetett volna megszüntetni.”⁹⁸ (112.). „Péter uralkodása alatt szünet nélkül, teljes 28 évig, tartott a háború, a kezdetének az 1695-ös azovi hadjáratot számítjuk. Péter 24 éves korában kezdett harcolni és 52 évesen fejezte be a háborúskodást (...) A reformok bevezetésének egyik oka a háború volt. (...) Ily módon a háború volt a péteri reformok legfőbb mozgatója.”⁹⁹ (111–112.)

Egy másik sarkalatos kérdés, hogy mi volt Péter célja a háborúval. Egyaránt megfogalmazást nyer a felzárkózás „Nyugathoz”, az önvédelem szükségessége, az európai erőegyensúly biztosítása, Oroszország belső átalakításának inspirálása: „Ha Oroszország a jövőben nem akart alávetett szerepet játszani, vagy ami még rosszabb, teljesen ázsiai hatalommá válni, minden áron utat kellett törnie a kulturáltabb Nyugattal való eleven és szabad kapcsolat irányába. Szülárdan uralni a Balti-tengert: ez volt a svéd kérdés. (...) Ugyanakkor a problémák megoldására tett sikertelen kísérletek a XVII.-XVIII. században világosan megmutatták, mivel nem rendelkezünk: jó hadsereggel, jó pénzügyekkel, jó adminisztrációval, fejlett iparral és kereskedelemmel, és végül tudással sem. (...) Emlékezzünk csak a Mihail Fjodorovics és Alekszej Mihajlovics alatt Svédországgal és Lengyelországgal vívott sikertelen háborúkra (...). (...) feltétlenül egy szintre kell kerülnünk Nyugat-Európával.”¹⁰⁰ (114–116.). „A XVII. század folyamán két nagy katonai reformot hajtottak végre (1620 és 1660-80). A második már Péter hadügyi reformjainak közvetlen előzménye volt. A hadügy megreformálásának szükségessége (...) maga után vonta az adórendszer reformját (...). Péter külpolitikájában sok elhamarkodott intézkedés volt. (...) Hogy a feladat napirendre kerüljön, előzetesen kolonizálni kellett a dél-orosz sztyeppet, és előnyomulni gyakorlatilag a Fekete-tengerig. (...) Világos, miért végződtek teljes kudarccal Péter kísérletei a Fekete-tenger irányába történő előnyomulásra. Ezzel szemben Péter ösztönös megérzése, hogy a Balti-tenger felé kell nyomulnia, helyesnek, időszzerűnek bizonyult és a történelem is igazolta. (...) A Balti-tengerre történő kijutás Oroszország európainá válásának jelentős állomása volt. (...) az áldozat nem volt hiábavaló. (...) Péter „üstökön ragadta az alkalmat” (...), sikere nélkül lehetséges, hogy történelmünknek nem lenne „pétervári periódusa”. Oroszország nem válhatott volna viszonylag ilyen korán európai hatalommá.”¹⁰¹ (133–135.). „1670-ben (...) Leibniz kidolgozott egy tervet az Európai Szövetség megalakításáról, ami arra lett volna hivatva, hogy örök békét biztosítson Európában. E cél érdekében (...) Svédországnak Oroszországot szánták. Oroszország Péter uralkodása óta az európai egyensúlydöntő tényezőjévé lépett elő. Csak mindezek figyelembevételével lehet kijelölni a péteri diplomáciának az európai történelemben betöltött pontos helyét és szerepét.” „Péter csaknem egész uralkodása alatt arra kényszerült, hogy nehéz és kegyetlen háborúkat vívjon. De (...), nem lett belőle hódító. (...) Oroszországnak életbevágóan fontos érdekei fűződtek azokhoz a területekhez, amelyeket a birodalomhoz csatolt. Végeredményben ezek a szerzemények is egy célt szolgáltak, hogy „általános fegyvernagyás” jöbessen létre Európában. Péter szüntelenül erre törekedett, vagy, ahogy manapság mondani szokták, az átfogó európai biztonság

⁹⁸ Reinhard Wittram (1902–1973).

⁹⁹ Mihail Bogoszlovskij (1867–1929).

¹⁰⁰ Jevgenij Smurlo (1854–1934).

¹⁰¹ Pavel Miljukov (1859–1943).

megteremtésén fáradozott.¹⁰² (117–118., 121.). „(...) nem a bódító hadvezér dicsőségére áhító, egyetlen gondolatától, a belső átalakítások eszméjétől vezérelve kezdte meg a háborút Péter a svédek ellen, a Balti-tengerért, s ezt kizárólag az átalakítás eszközeinek tekintette... A háború tebát iskola, mégpedig gyakorlati, létfontosságú iskola egy olyan kontinentális állam (...), mint Oroszország számára, amely önállóságát és súlyát csak állandóan készenlétben állva képes megtartani. Mi több, csak e készenléttel tudja elhárítani a támadást, fenntartva a békét a maga, s mások számára is... (...) Péter egy erős, de nem barcias nép képviselője volt, nem pedig bódító népe. Valamennyien tudjuk, hogy népünk irtózik a háborútól. A külföldiek történelmünket nem ismerve, a látszat csábításának engednek akkor, amikor nem tudnak megszabadulni a gondolatától, hogy Oroszországnak bódító szándékai vannak, és világhuralomra tör.”¹⁰³ (116–117.)

Nem kevésbé releváns kérdések, hogy hogyan befolyásolta közvetlenül a háború a hadsereg reformját és mi volt a hadseregreform legnagyobb eredménye. A hadsereg szerkezetében és ellátásában foganatosított változtatásokat emelik ki, megvilágítva azok emberi oldalát is: „A háború igazi reguláris hadsereggé változtatta az önkéntes és kiállított katonák népfelkelő csőcselékét. Az állandó háborúzás viszonyai közt az újonc ezredeknek hosszú évek hadjárataiban kellett szolgálniuk, és így maguktól alakultak át állandó ezredeké. (...) az ezredek (...) leaszották az útközetek (...). A veszteség pótlása, a hadsereg feltöltése céljából egymást követték a részleges újoncozások; valamennyi társadalmi osztályból szedtek önkéntes és kiállított újoncokat (...). A hadsereg állománya fokozatosan kiterjedt valamennyi rendre; (...) menet közben kellett (...) alkalmassá tenni a katonai szolgálatra. (...) Az önkéntes és kiállított újoncok véletlenszerű, rendezetlen toborzását periodikus újoncozások váltották fel, (...). (...) Az első (...) általános újoncozásra 1705-ben került sor; a toborzást 1709 végéig évente megismételték, mindig ugyanazt a szabályt alkalmazva: minden 20. tehereselő porta után szedtek egy-egy újoncot, ami azt jelentette, hogy egy-egy újoncozásnak 30 ezer, vagy még több katonát kellett adnia. Az volt a parancs, hogy az első öt újoncozás alkalmával összesen 168 ezer katonát toborozzanak; nem ismerjük azonban a toborzottak valóságos létszámát (...). A svéd háború kezdetétől az első általános újoncozásig 150 ezerre becsülték az összes kiállított és önkéntes újonc létszámát. Tehát a háború első tíz évében a kb. 14 milliós lakosságnak több mint 300 ezer embert kellett nélkülöznie. Így jött létre a második, a poltavai reguláris hadsereg, amelynek létszámát az 1701-es 40 ezer főről 1708 végére a három első újoncozás eredményeképpen sikerült 113 ezerre növelni. (...) Péter uralkodásának végére az egész reguláris hadsereg – a gyalogság és a lovasság – létszáma már 196–212 ezer főre rúgott; ehhez jött a 110 ezer kozák és más nem reguláris katona, nem számítva a külföldieket.”¹⁰⁴ (122–125.). „1705-től kezdve rendszeressé váltak az évenkénti katonai sorozások. (...) Az újoncozás nagyon komoly terhet rótt a parasztokra. Az 1705. február 20.-i rendelet nyomán végrehajtott első toborzás 37 084 újoncot

¹⁰² Nyikolaj Molcsanov (1925–1990).

¹⁰³ Szergej Szolovjov (1820–1879).

¹⁰⁴ Vaszilij Kljucsevszkij.

adott a hadseregnek. A másodiknak, amit ugyanezen esztendő december 14-én hirdettek meg, 31 111 főt kellett biztosítania, a harmadiknak (1707. okt. 22.-i rendelet alapján) 33 974, a negyediknek (1708. nov. 18.-i rendelet értelmében) 35 119 embert. Az ötödik toborzás (1709. november 1.) 29 784 újonc besorozásáért követelt kezességet. A poltavai győzelem után a bevonultatott regruták számát csökkentették, de a pruti hadjáratot követően újra felemelték. A 12. általános sorozásnak az 1715. szeptember 12-én kelt rendelet szerint 10 314 főről kellett gondoskodnia (...). M. Kljucskov számításai szerint, (...) 15 év alatt (1699–1714-ig) a hadsereg több mint 330 ezer felnőt, munkaképes férfit vont el, évente átlagosan 22 065 embert. (...) az 1710-es összeírás szerint, a korban az adófizető férfilakosság egésze összesen 2 874 685 lelket számlált. Az újoncállítás (...) különösen pusztítóan hatott a parasztságokora (...), mert a legértékesebbet vette el tőlük: a fiatal munkaerőt; ezenkívül pedig az obszcinát arra kötelezte, hogy kenyérrel, ruhával, lábbelivel, pénzzel lássa el az újoncokat, ami jókora terhet jelentett a parasztságnak.¹⁰⁵ (126–127.). „Az újoncoszás rendszere biztosította az egységes, nemzeti fegyveres erő megszületését, amely morálisan messze felülmúlta az európai államok bármelyik zsoldos hadseregét, és létszámát tekintve is jelentős volt. A XVIII. század első negyedében végrehajtott reform alapjául a XVII. századi hadszervezés területén felhalmozott tapasztalatok szolgáltak. Ezt figyelembe véve hozták létre a gárdaezredeket, és a továbbiakban ezek nyomán állították föl az összes tábori majd helyőrségi ezredet is. (...) A hadjáratok idején a hadsereg szervezetében komoly változtatásokat vezettek be, amelyeket a harci cselekmények alakulása diktált, és ami 1711 és 1720 között a létszámban is tükröződőtt.”¹⁰⁶ (128.). „Oroszország hatalmas kiterjedése, amit még nem hidaltak át közlekedése és hírközlő eszközökkel, mindenfajta nagy területet átfogó szervezésnek komoly gátat szabott. Nebéz volt az újoncoszó telepeket, a menetelő kontingenseket és a tábori akciókra vezényelt seregeket megfelelő módon ellátni és az egész ellátó rendszert hatékonyan ellenőrizni.”¹⁰⁷ (125.). „A hadsereg ellátását eredetien oldották meg, mégpedig Oroszország kormányóságokra történő adminisztratív felosztásával. Minden kormányóság köteles volt eltartani néhány ezredet, és minden évben meghatározott mennyiségű pénzt és gabonát küldeni velük. A reguláris és állandó hadsereg (...) nyomot hagyott (...). Mindeniütt érezhetővé vált a katonás stílus és a kaszárnyajelleg. Az uralkodó, aki korábban a papi személyek öltözetéhez hasonló ruhát bordott, most katonai mundért öltött, folyamatos katonai szolgálatot teljesített. A korábbi (...) udvari rend folyamatosan átadta helyét a hadgyakorlatoknak és a díszes parádéknek. (...) A hivatalnoki kar ugyanolyan szigorú rendnek volt alárendelve, az állami hivatalok, kollégiumok, irodák és kancelláriák működése ugyanolyan szigorúan elő volt írva, meg volt határozva, mint az ezredek és hadosztályoké.”¹⁰⁸ (135–136.). „Az orosz iparosok erőteljes támogatását az az igény motiválta, hogy megszabadítsa katonai szervezetét a külföldi szállítóktól való függéstől, (...). Az oktatásban hozott intézkedései elsősorban tüzéri szakértők

¹⁰⁵ Anna Pankratova (1897–1957).

¹⁰⁶ Ljubomir Beszkrovnij (1905–1980).

¹⁰⁷ Reinhard Wittram.

¹⁰⁸ Mihail Bogoszlovskij.

és hajósok kiképzését szolgálták.”¹⁰⁹ (114.). „Oroszországnak nem volt reguláris hadserege – Péter létrehozta; nem volt flottája – Péter megépítette.”¹¹⁰ (56.). „A gályák csak a finn partvidéke szigetei között bizonyultak hasznosnak, ám a nyílt tengeren kudarcot vallottak. A hajókat ugyanis a nagy sietség miatt nyers fából építették meg, és ezért rendkívül gyorsan korhadásnak indultak a kronstadti kikötő édes vizében. Ez az egyik fő oka annak, hogy Péter többször megpróbálta áthelyezni a flotta állomáshelyét Rogervikbe (...), mert ott a víz a nyílt tenger közelsége miatt sós volt.”¹¹¹ (129.). „Fel lehet tenni a kérdést, hogy Péter hajóépítő és vitorlázó passziójával nem tett-e többet, (...) mint amennyire józan becsléssel szükség lett volna. Vockerodt porosz követéségi titkár (...) arra a következtetésre jutott, (...) hogy a (...) flottát túlságosan nagy mértékben bővítették és a birodalom szempontjából fölöslegesen (hiszen ebben az esetben a szárazföldi erő volt a döntő), a szomszédok elleni támadás céljára alkalmatlanul (mert a svéd és porosz partok megközelíthetetlenek voltak a nagy hajók számára), ugyanakkor a kereskedelem védelme sem kívánta meg, mert hiszen az oroszok kereskedelmi forgalmukat idegen hajók segítségével bonyolították le. Ha mindezeket a tényeket figyelembe vesszük, úgy „Oroszország legbőlcsebb tengerészeinek” kell igazat adnunk, akik bőségesen elegendőnek tartottak volna egy hat sorhajóból és tizenkét fregattból álló kis flottát. (...) Mardefeld, a porosz követ (...) kritikával illette a flottára fordítandó évenkénti kiadásokat, mintha a cár elvesztette volna arányérzékét, amikor Oroszországot Észak első számú tengeri hatalmává akarta tenni. Csak a flotta iránti elfogultsága mondatta vele, hogy a Hangónél aratott első tengeri győzelme Poliavával ér fel. Vockerodt szempontjai szűklátókörűek. Egy félelmetes tengeri hatalom, amely az Oroszország által megnyitott tengereken jött létre, mindenképpen a hatalom „valóságos megnövekedését” jelentette, olyan potenciált, amely a távolabbi térségekben és a nagy politikai összefüggések viszonylatában is számításba jött. Péter nemcsak az Azovi- és a Fekete-, hanem a Balti- és a Kaszpi-tengerre is gondolt. (...) Már 1693-ban elkezdődött a hajóépítés Arhangelszkben. A tengeren túli kereskedelemben a flotta nélkül bekapcsolódni elképzelhetetlen volt. De a meghódított kikötők működését is csak az biztosította, ha a konkurens flotta blokádját túlerővel meg tudta akadályozni, sakkban tarthatta, vagy a tenger fenekére küldhette. Péternél mindig számításba kell venni azt is, hogy szunnyadó erőket akart felébreszteni és tevékeny közreműködésre készíteni a népet. Támogatta az orosz kereskedelmi hajók építését, s a hadiflottával a nyílt tengernek a szárazföldi oroszok számára idegen elemét kívánta uralma alá hajtani. (...) Finnország meghódítása és a háború kimenetele szempontjából a gályák valóban fontosabbak voltak, mint a nagy mélymerülésű sorhajók. Péter flottaépítése így mindig magában hordta a jövő elemét is: előretekintő terv volt, amely számolt a lakosság igényeivel.”¹¹² (130–132.)

Végül, a hadikiadások arányainak érzékeltetésére egy összehasonlítás: „A kiadások között a felszerelésre, a hadseregre, a flottára fordított kiadások foglalják el a fő helyet. 1680-ban a kiadások teljes összege 1 500 000 rubelt tett ki, ebből az

¹⁰⁹ Richard Pipes (1923).

¹¹⁰ Vaszilij Kljucsevszkij.

¹¹¹ Mihail Pokrovszkij (1868–1932).

¹¹² Reinhard Wittram.

összegeből 750 000 rubel ment el a hadsereg szükségleteire, pontosan az összeg fele; 1701-ben a kiadások összege 2 500 000-re rúgott, a hadsereg és a flottára ebből 1 964 000 rubelt költöttek el, vagyis többet, mint a kiadások 75 %-át. 1710-ben 3 834 000 rubel volt a kiadások összege, ebből a hadsereg és a flottára 3 010 000 rubelt, vagyis több mint a kiadások 80%-át fordították...¹¹³ (132–133.)

Összegzésül

„Mélység legszélén a magasba
Oroszont így ágaskodtatta
A hajdani vas-*z*abola!”

– írja Puskin „A bronzlovas” című versében (1833).¹¹⁴

„A bronzlovas” – Péter lovasszobra Péterváron. A monumentális emlékmű a város (ha úgy tetszik: a modern Oroszország) szimbóluma. A bronzszobor alapzatául egy több mint másfélezer tonnás finnöldi gránittömb szolgál, rajta latin nyelvű felirattal: *Petro Primo Catharina Secunda MDCCLXXXII*.¹¹⁵ Az ünnepélyes szoboravatásra II. Katalin, illetve a Preobrazsenszkojei- és a Szemjonovszkojei-gárdaezredek jelenlétében, Péter trónra lépésének centenáriumán, 1782. augusztus 7-én került sor.

A péteri modernizációban nem kis szerepet vitt a történelmi és közvetlen okokkal egyaránt indokolt hadügyi reform – elválaszthatatlan összefüggésben az Oroszország elé állított külpolitikai célokkal és visszafordíthatatlan gazdasági-társadalmi kihatással. Péter katonai modernizációs törekvéseinek „eszmei alapjául” a regularitás, a korabeli hadviselés modern, nyugati szervezőelvé szolgált. Nevével kapcsolódik össze Oroszország haderejének teljes szerkezeti átalakítása, melynek eredményeként reguláris, nemzeti karakterű szárazföldi és tengeri haderő jött létre. Ez a haderő már nemcsak lokális szintű, hanem stratégiai horderejű feladatok megoldására is alkalmasnak bizonyult.

Péter új alapra helyezte e haderő utánpótlásának szisztémáját. Hozzáigazította a hadseregellátás rendszerét és nagy erőfeszítéseket tett az oroszországi gazdasági kapacitás megteremtésére. A hadsereg egészének állami szintű irányítására a kollegialitás, funkcionalitás szerint szerveződő intézményrendszert állított fel, a feladatköröket szabályzatokban rögzítette. Kodifikálta a katonai szolgálat szárazföldi és tengeri rendtartását. A haderő ütőképességének biztosítására hadi szabályzatokban tette kötelezővé a seregrészek kiképzését, gyakorlatozását, stratégiai, taktikai kérdéseket taglalt. Megteremtette az oroszországi tisztképzés intézményes kereteit, bizto-

¹¹³ Mihail Bogoszlovskij.

¹¹⁴ Kormos István fordítása.

¹¹⁵ *Első Péternek Második Katalin* (1782). A szobrot II. Katalin megbízásából, a francia Étienne Maurice Falconet készítette. A babérkoszorúval ékesített szoborfejet – Péter halotti maszkja alapján –, a mester tanítványa, Marie-Anne Collot formázta meg.

sította a személyi feltételeket. Az oszmán- és svédellenes küzdelmek (1695–1721) közepette reformált haderő volt Péter eszköze arra, hogy megváltoztassa Oroszország geostratégiai pozícióját. A kijutással a Balti-tengerre ehhez nagymértékben hozzájárult. Az északi háborút lezáró békével a győztes Oroszország katonai nagyhatalomként jelent meg, egyszersmind expansionizmus birodalomként is.

Az „oroszlélek” dilemmáját az Európára ablakot nyitó Péterről mestereien érzékelteti Nyikolaj Bergyajev [1874–1948], a múlt század humanista gondolkodója. A kérdést a szlavofil-nyugatos vita kontextusában vizsgálja: *„Az orosz nép – lelki alkatát tekintve – keleti nép, Oroszország pedig keleti keresztény állam. (...) Nagy Péter reformjai (...) meghatározták az orosz történelem további menetét (...). Ma azonban már a szlavofilek és a nyugatosok álláspontját is helytelennek és idejétmúltnak kell minősítenünk. A szlavofilek úgy vélték, hogy Péter elárulta az eredeti orosz nemzeti alapelveket, s erőszakosan megtörte az orosz történelem szerves fejlődésvonalát. A nyugatosok viszont eleve semmiféle specifikus jelleget nem láttak az orosz történelemben, Oroszországot egyszerűen csak elmaradott kultúrával (...) rendelkező állammak tekintették, (...) s szerintük épp Péter volt az, aki megnyitotta Oroszország előtt a nyugati kultúra és civilizáció útját. A szlavofileknek nem volt igazuk a péteri reformok megítélésében sem. Oroszország nem létezhetett tovább zárt, elszigetelt birodalomként, s az elmaradott katonai, tengerhajózási és gazdasági színvonal, a kultúra és a technikai civilizáció teljes hiánya még inkább lehetetlenné tette fennmaradását. (...) Oroszországnak (...) be kellett kapcsolódnia a világ vérkeringésébe. Az orosz nép csak ily módon tehetett eleget küldetésének: a világ szolgálatának. A nyugatosoknak azért nem volt igazuk, mert tagadták az orosz nép és az orosz történelem sajátosságait, (...) s egyedüli feladatát csak abban látták, hogy a Nyugatot utolérje. (...) a péteri fordulat célja az volt, hogy az orosz állam megszilárduljon, s csatlakozzon a nyugati és a világkultúra fejlődésvonalához. (...)”*¹¹⁶

Péter – az uralkodó és a gyarló ember – jellemének plasztikus leírását nyújtja Vaszilij Kljucsevszkij: *„Teljes reformtevékenységét a hatalmi önkény mindenhatóságának és szükség-szerűségének gondolata irányította: csak az erőből remélte, hogy a népre kényszerítheti a hiányzó jólétet, következésképpen hitt abban, hogy a népi életet ki lehet téríteni történelmi medréből és új partok felé lehet hajtani. Ezért amidőn gondoskodni igyekezett a népről, egyúttal a végsőkéig feszítette annak erejét, tékozlóan, minden takarékoság nélkül pazarolta az emberi eszközöket és életet. Péter becsületes, őszinte ember volt; szigorú és igényes önmagához, igazságos és jóindulatú másokhoz; de tevékenysége során jobban hozzászokott a tárgyakkal, a munkaeszközökkel, mint az emberekkel való bánásmódban, ezért velük is úgy bánt, mint munkaeszközökkel. Tudta használni őket, gyorsan felismerte, ki mire alkalmas, de képtelen volt és nem is igen szerette volna helyükben érezni magát, óvni erőiket; (...) Péter ismerte ugyan az embereket, de nem tudta, legalábbis nem mindig akarta megérteni őket. (...) Péter nem hasonlított elődeire, (...) a szerepek és a típusok történelmi folytonossága ellenére sem. (...) legjobban a gazdasági érdekeket értette meg, legfogékonyabbnak az állami gazdag-*

¹¹⁶ BERGYAJEV 1989. 14–15., 16.

ság forrásai iránt bizonyult. (...) Péter mozgékony, kétkezi munkát végző gazda, ástebetség, cár-mesterember volt.”¹¹⁷

Kljucsevszkij, Péter keze nyomáról Oroszországon, ekképp vélekedik: „(...) próbáljuk meghatározni viszonyunkat Péter reformjához! Péter ellentmondások közepette vitte előre ügyét, hibái és ingadozásai hirtelen, átgondolatlan elhatározásokkal váltakoztak, gyenge volt benne a polgári jóérzés, vadállati kegyetlenségekre ragadtatta magát, ám ugyanakkor odaadón szerette hazáját, rendíthetetlen önfeláldozással szolgálta ügyét, feladatait átfogóan és világosan látta, merész terveit alkotó érzékenységgel gondolta el és példátlan energiával váltotta valóra, s végzetül, a nép kimondhatatlan áldozatai és a maga roppant erőfeszítése árán hatalmas sikereket ért el. Ezek az eredszak különemű vonások nebezzen rendezhetők egységes képbe. Attól függően, hogy tanulmányozóinak benyomásait inkább a fény, vagy inkább az árnyék uralta el, Péternek egyoldalú dicséret vagy egyoldalú gáncs lett a része.”¹¹⁸

„Az önkényuralom és a szabadság (...) együttműködése – folytatja szerzőnk – nem egyéb a politikai kör négyesűgesítésénél; ezt a feladványt Péter óta (...) mind a mai napig nem tudták hazánkban megoldani. Az önkényuralom – mint politikai elv – ellenszenves; az állampolgári lelkiismeret soha nem ismerheti el. De megbékéltünk az olyan személlyel, akiben ez a természetellenes erő önfeláldozással párosul, az olyan egyeduralkodóval, aki nem kímélve magát, feltartóztathatatlanul halad előre a közjó nevében (...). Így békül meg az ember a viharos tavaszi zivatarral, mely évszázados fákat csavar ki, de felfrissíti a levegőt és megöntöztet a talajt, növekedésre serkenti az új vetés hajtásait.”¹¹⁹

„Petrum I^{um} inter magnos omnium saeculorum monarches obiisse, merito lugere potest Christiana Respublica”¹²⁰ – írta a cár halálának hírére véve II. Rákóczi Ferenc I. Katalinnak, Péter özvegyének, 1725. április 8-án Rodostóban kelt levelében. „Felségd azonban igen jól tudja azt is – folytatódik a fejedelem levele –, melyek az én egyéni okaim arra, hogy az ő végzetét gyászoljam. (...)”¹²¹

¹¹⁷ SZVÁK 1989. 289–290.

¹¹⁸ Uo. 326–327.

¹¹⁹ Uo. 1067.

¹²⁰ „A keresztény köztársaság méltán gyászolhatja I. Pétert, minden idők legnagyobb monarchái között.” (latin) KÖPECZI 1991. 389

¹²¹ KITUSIN 1956. 248. A fejedelem jól emlékezett Péter diplomáciai támogatására (1707, 1711). 1711 tavaszán – a szabadságharc kritikus szakaszában – Rákóczi orosz katonai segítségben reménykedett. Ezért minden tőle telhetőt elkövetett, hogy diplomáciai úton megakadályozza a XII. Károly mesterkedése következtében küszöbönálló orosz-török háborút. Törekvése azonban nem járt eredménnyel.

Névmutató¹²²

Abmed, III. (1673–1736) – Török szultán. 1703 és 1730 között uralkodott. 1710-ben hadat üzent Péternek. A pruti harcokat követően 1711-ben egyezsége kényszerítette Oroszországot, amely visszaállította az Oszmán Birodalom hegemóniáját az Azovi-tenger térségében. Egy janicsárlázadás során megfosztották hatalmától.

Alekszej (1690–1718) – Cárévics, nagyherceg. Teljes nevén Alekszej Petrovics Romanov, Péter első házasságából született fia, trónörökös. Nem volt híve apja politikájának. Miután 1715-ben Péternek második házasságából is fia született, viszonya apjával mindinkább megromlott. A trónöröklés kérdésében összekülönbözött vele és 1716-ban külföldre szökött. Péter 1717-ben visszahozatta, majd összeesküvés gyanújával vizsgálatot indított ellene. Kínvallatásnak is alávetve tett önmagára terhelő vallomást. Tragikus halálának körülményei tisztázatlanok.

Alekszej Mihajlovics (1629–1676) – Orosz cár. 1645 és 1676 között uralkodott. Teljes nevén Alekszej Mihajlovics Romanov, Péter apja. Uralkodása alatt folytatódott az „új típusú” ezredek szervezése a tradicionális haderőben, de továbbra is az állandóság karaktere nélkül. Lengyel-, illetve svédellenes háborúi (1654–1656, 1658–1667, illetve 1656–1658) felemás sikerrel jártak. 1667-ben az andruszovói egyezményvel visszaszerezte a lengyelektől Szmolenszket, továbbá Oroszország fennhatósága alá került Kijev és Kelet-Ukrajna. Az 1661-es kardiszi egyezmény értelmében azonban Oroszország továbbra sem juthatott ki a Balti-tengerre.

Aprakszin, Fjodor Matvejevics (1661–1728) – Tatár eredetű nemesi család sarja, államférfi és katona. Részt vett az azovi hadjáratokban (1695–1696), majd Péter megbízásából a voronyezsi hajóépítések legfőbb felügyelője volt. 1698-ban közreműködött Taganrog létesítésének előkészítésében. 1700-ban az Admiralitásügyi kormányshéz vezetője, azovi kormányzó. 1712-ben Észtföld, Ingermanföld, Karélia kormányzójává nevezték ki. 1717-től az Admiralitási kollégium elnöke. 1708-ban vezértengernagy kinevezést kapott. Az északi háborúban sikeresen védelmezte Pétervárt (1708), majd bevette Viborgot (1710), Helsingforst (1713). 1714-ben részt vett a ganguti tengeri ütközetben. 1723-tól a balti flotta főparancsnoka volt.

Ágost, II. (1670–1733) – Lengyel király. 1697 és 1706 között uralkodott, majd másodszor 1709 és 1733 között. I. Frigyes Ágost néven szász választófejedelem 1694–1733-ig. Kezdeményezője a svédellenes szász-dán-orosz koalíciónak. 1700. évi, Riga elleni balsikerű támadásával vette kezdetét az északi háború.

Baltadzszi Mehmed (1662–1712) – Az Oszmán Birodalom nagyvezíre 1704 és 1706, valamint 1710 és 1711 között.

¹²² A témánkhöz szorosabban kapcsolódó életrajzi adatok szerepelnek itt.

Bocisz, Ivan Fedoszejevics (?–1714) – Dalmáciai görög család sarja. A velencei flottánál szolgált, 1702-ben Péter hívására lépett orosz szolgálatba. Jelentős szerepet vállalt a balti flotta szervezésében. 1704-ben ellentengernagyi kinevezést kapott az evezős hadigályák élén. Az északi háború alatt több ízben sikerrel védelmezte Pétervárt. 1710-ben részt vett a Viborg elleni támadásban és a finnöldi hadműveletekben. Péter és Katalin hivatalos esküvőjén (1712), mint a cár tiszteletbeli „örömatyja” volt jelen.

Bráncoveanu, Constantin (1654–1714) – Havaselvei fejedelem. 1688 és 1714 között uralkodott. Az Oszmán Birodalom vazallus uralkodója. 1703-ban titokban oroszbarát orientációba kezdett, majd 1711-ben oszmánellenes együttműködésről egyezett meg Péterrel. A Szent András-rend titkos kitüntetését. A cár pruti hadjáratakor tevőleges közreműködésre végül nem vállalkozott. III. Ahmed szultán megfosztotta fejedelmi méltóságától, Sztambulba hurcoltatta és kivégeztette.

Cantemir, Dimitrie (1673–1723) – Moldvai fejedelem. 1693 és 1695 között uralkodott, majd másodszor 1710 és 1711 között. Az Oszmán Birodalom vazallus uralkodója. 1711-ben oszmánellenes megállapodást kötött Péterrel. A cár pruti hadjárata után Oroszországba emigrált, ahol diplomáciai szolgálatot teljesített és tudományos munkát végzett.

Conti, Francois Louis de (1664–1709) – Herceg. XIV. Lajos francia király unokatestvére és jelöltje a lengyel trónra az 1696. évi interregnum idején. Jelöltsége a francia udvar törökbarát politikája miatt Péter nyugtalanságát váltotta ki, aki vele szemben a másik jelölt, I. Frigyes Ágost mellett lépett fel. 1697-ben emondott a lengyel trónról.

Corbé Dávid [románul Corbea, David] (?–1707) – Erdélyi román család sarja. 1707-ben Péter udvari tanácsosaként orosz diplomáciai szolgálatot teljesített, a cár követeként járt Magyarországon.

Csemodanov, Ivan Ivanovics (?–?) – XVII. századi cári diplomata, Mihail Fjodorovics és Alekszej Mihajlovics cárok szolgálatában. 1656-ban Alekszej Mihajlovics cár Velencébe küldött követe.

Cserey János (?–1721 után) – Erdélyi nemesi család sarja. A Rákóczi-szabadságharc elején a székely testőrző ezred alezredese. 1711-ben 500, orosz szolgálatot vállalt emigráns kuruc „óbestere” (ezredese). Szerepet vállalt Péter könnyűlovasságának szervezésében. Az északi háború idején a baltikumi, finnöldi hadszíntéren harcolt (1714–1716). A nystadi békekötés után hazatért Erdélybe.

Fjodor Alekszejevics (1661–1682) – Orosz cár. 1676 és 1682 között uralkodott. Teljes nevén Fjodor Alekszejevics Romanov, Péter bátyja. Uralkodása alatt új lendületet vett az „új típusú” ezredek szervezése, ezzel együtt a tradicionális hadszervezet bomlása. Az orosz-török háborút (1676–1681) követően a folyamat lefékeződött.

Frígyes, I. (1676–1751) – Svéd király. 1720 és 1751 között uralkodott. Svéd részről ratifikálta az északi háborút lezáró 1721. évi nystadi békét, amely véget vetett a Svéd Királyság nagyhatalmi állásának Észak-Európában.

Godunov, Borisz Fjodorovics (1552–1605) – Tatár eredetű család sarja, bojár, IV. (Rettegett) Iván bizalmasa. 1598-ban az országos („rendi”) gyűlés cárrá választotta.

Golovin, Avtonom [egyes forrásokban Avtonom] *Mihajlovics* (1667–1720) – Bojár család sarja, Péter asztalnoka a cár gyermekéveiben, későbbi bizalmasa. 1695-ben a Preobrazsenszkojei-ezred ezredese, 1699-től gyalogsági tábornok. Fontos szerepet játszott Azov 1696. évi elfoglalásában. 1700-ban Narvánál fogságba esett és a svédek Stockholmba hurcolták. (Svéd fogságban 1718-ig.) 1719-ben Péter Szent András-renddel tüntette ki.

Golovin, Fjodor Alekszejevics (1650–1706) – Bojár család sarja, diplomata, katona. Ő írta alá az 1689. évi Kínával kötött nyercsinszki békét. Péter szolgálatában tevékeny szerepet játszott a flottaszervezésben. Részt vett az azovi hadjáratokban (1695–1696). Második követ a „nagy követségben” (1697–1698). A cár bizalmas barátjaként, a külpolitikai-követi ügyek fő felelőse, 1699 és 1706 között a Külügyi kormánysszék „első minisztere”. 1699-ben Péter őt tüntette ki elsőként Szent András-renddel, s szintén ő kapott először Oroszországban vezértábornagyi (1700) és tengernagyi (1700) kinevezéseket. 1701-től a moszkvai navigációs iskola vezetője. 1702-ben Péter grófi címet adományozott neki.

Golovkin, Gavriil [egyes forrásokban *Gavriil*, illetve *Gavriil*] *Ivanovics* (1660–1734) – Nemesi család sarja, államférfi, diplomata. Péter belső bizalmasainak egyike. Oroszország első kancellárja (1709). 1717-től a Külügyi Kollégium elnöke és a Kormányzó Szenátus tagja, szenátor. Kancellárként ő terjesztette Péter elé 1721-ben a Szenátus kérését a „Haza Atyja, egész Oroszország Császára, Nagy Péter” titulus elfogadásáról. Tevékeny szerepet játszott a kül- és belpolitika alakításában. Az északi háború idején sikeresen fáradozott a svédellenes koalíció kiszélesítésén. 1722-ben közreműködött a Rangtáblázat összeállításának munkájában.

Gordon, Leopold Patricek [orosz forrásokban Pjotr Ivanovics Gordon] (1635–1699) – Skót főnemesi család sarja. Tiszti rangban szolgált a svéd, majd a lengyel hadseregben. 1661-ben orosz szolgálatba lépett. Részt vett az 1676–1678., 1687., 1689. évi orosz-oszmán háborúkban. Péter bizalmasainak egyike, segítője a reguláris hadsereg szervezésében. Fontos szerepet játszott Azov 1696-os bevételében. 1698-ban közreműködött a sztrelcázadás elfojtásában. Angol nyelven naplót vezetett, amely jelentős forrása a XVII. század végi orosz történelemnek.

Iván, V. (1666–1696) – Orosz cár. 1682 és 1696 között uralkodott. Teljes nevén Ivan Alekszejevics Romanov, Alekszej Mihajlovics cár első házassá-

gából származó fia, Péter idősebb féltestvére. 1682-ben koronázták meg. 1689-ig ténylegesen Szofja nagyhercegnő gyakorolta a hatalmat régensként. 1689-től haláláig Péter társuralkodója „első” cárként.

János, III. [Jan Sobieski] (1629–1696) – Lengyel király. 1674 és 1696 között uralkodott. A Rzeczpospolita tehetséges hadvezér-királya, döntő szerepe volt a törökök által ostromolt Bécs 1683. évi felmentésében. Halálával trónviszályok kezdődtek a lengyel-litván államban.

Katalin, I. (1684–1727) – Orosz cárnő. 1725 és 1727 között uralkodott. Teljes nevén Jekatyerina Alekszejevna Romanova, születési nevén Marta Skavronska (oroszosan Marfa Szkavronszkaja). Litván parasztcsalád sarja, Péter második felesége. A cár 1707-ben vette feleségül titokban, a hivatalos esküvőre 1712-ben került sor. Tizenkét gyermekük született. (Két leánygyermek érte meg a felnőttkort, egyikük I. Erzsébet néven Oroszország uralkodója volt 1741 és 1762 között.)

Katalin, II. (1729–1796) – Orosz cárnő. 1762 és 1796 között uralkodott. Teljes nevén Jekatyerina Alekszejevna Romanova, születési neve Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst. Porosz hercegi család sarja, III. Péter cár (1762) felesége. Államcsínnel, III. Péter lemondásával jutott hatalomra. A XVIII. századi orosz történelem kiemelkedő jelentőségű uralkodója. Az utókor III. Iván (uralkodott 1462–1505-ig) és Péter mellett őt is a „Nagy” jelzővel illeti. Péterváron lovasszobrot állíttatott Péternek.

Károly, II. (1661–1700) – Spanyol király. 1665 és 1700 között uralkodott. A Habsburg-ház spanyol ágának egyetlen törvényes férfitagjaként lépett trónra. Örökletes betegségben szenvedett. Gyermektelenül hunyt el. Végrendeletében Anjou Fülöpöt (XIV. Lajos francia király unokáját) nevezte ki örököséül a spanyol trónon, ami a francia Bourbon-ház kezére juttatta volna Spanyolországot, annak gyarmatbirodalmával együtt. Halála után emiatt kitört a spanyol örökösödési háború (1701–1714) a Bourbonok és az osztrák Habsburgok között.

Károly, XII. (1682–1718) – Svéd király. 1697 és 1718 között uralkodott. Péter ellenfele az északi háborúban (1700–1721), „Észak oroszánja”. 1700 és 1706 között dániai, balti, lengyel- és szászországi hadműveleteivel sikeresen felszámolta a birodalma ellen háborút kezdeményező dán-szász-orosz koalíciót. 1707-ben a svéd főerők élén betört a szövetségesei nélkül maradt Oroszországba, de 1709-ben Poltavánál katasztrofális vereséget szenvedett, a svéd főereg megsemmisült. A csatamezőről török fennhatóságú területre menekült. Öt évet töltött III. Ahmed szultán „vendégeként” az Oszmán Birodalomban, ahonnan Erdélyen és Magyarországon keresztül tért haza 1714-ben. Az északi háború norvégiai hadszínterén – Fredrikshaldban – 1718. november 30-án tisztázatlan körülmények között halálos fejlövés érte. Egyes vélemények szerint összeesküvés, merénylet áldozata lett, mások véletlen balesetre gondolnak. A halála után is folytatódó északi háború

a Svéd Királyság erőinek teljes kimerülésével és nagyhatalmi státuszának megszűnésével ért véget.

Krjusz, Kornyeliusz [norvégül Kornelius Crøys, hollandul Cornelis Cruijs v. Cruys, orosz forrásokban Krjusz Kornyelij v. Kornyilij Ivanovics] (1655–1727) – Norvég-holland család sarja. 1698-ban gyakorlott tengerészként Péter hívására lépett orosz szolgálatba. Ugyanebben az évben altengernagyi kinevezést kapott. 1705-től a balti flotta vitorlás hadihajóinak élén első parancsnok. 1719-től az Admirális kollégium alelnöke. 1721-től tengernagyi rangban szolgált. Tevékeny szerepet vállalt az azovi flotta szervezésében. Az északi háború idején Pétervár, Kotlin, Kronstadt védelmében elhárító harcokat vívott a svéd hajókkal.

Lefort, Franz Jakob [orosz forrásokban Franc Jakovlevics Lefort] (1655–1699) – Svájci kereskedőcsalád sarja. 1675-től Oroszországban élt, katonai, diplomáciai szolgálatot teljesített. Korábban a francia és a holland hadseregben szolgált. Részt vett az 1676–1681. évi orosz-oszmán háborúban, majd az 1687-es és 1689-es krími hadjáratban. 1689-ben megismerkedett és közeli barátságot kötött Péterrel. Közreműködött az első péteri reguláris egységek szervezésében. 1695-től altábornagy és tengernagy. Azov 1696. évi ostromakor a flotta parancsnoka. Első követ a „nagy követségben” (1697–1698).

Leszczyński Szaniszló (1677–1766) – Lengyel király. 1704 és 1709 között, másodszer pedig 1733 és 1736 között uralkodott. Hercegi család sarja, 1699 és 1704 között poznanai vajda. Az északi háború (1700–1721) alatt, a lengyel belviszályok idején svéd támogatással rövid ideig a Rzeczpospolita megválasztott (1704) és megkoronázott (1705) uralkodója. Oroszellenes külpolitikájával szerepet játszott Mazepa kozák hetman XII. Károly mellé állításában. A svédek poltavai vereségét (1709) követően elhagyta a Rzeczpospolitát és lemondott lengyel trónigényéről, királyi címéről azonban nem.

Lipót, I. (1640–1705) – Magyar, cseh, német király, osztrák főherceg, német-római császár. Német-római császárként, magyar királyként 1657 és 1705 között uralkodott. Apai ágon az osztrák Habsburgok ágából származott. A Habsburg Monarchia császáráként alapító tagja a törökellenes Szent Ligának (1684). 1699-ben különbékét kötött az Oszmán Birodalommal, ezzel felbomlasztotta a Szent Ligát és közrejátszott Oroszország oszmánellenes küzdelmének feladásában a XVII. század legvégén.

Máriássy Ádám (?–1739) – Nagybirtokos nemesi család sarja. A Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem főhadsegéde (1706), ezereskapitány (1709). Az emigrációban 1712-ben Moszkvába ment és orosz szolgálatot vállalt. 1713-ban Péter generálissá nevezte ki az orosz seregben szervezett könnyűlovasság élén. Az északi háború idején a finnöldi hadszíntéren harcolt. 1716-ban elhagyta Oroszországot és csatlakozott a törökországi kuruc emigrációhoz. 1719-ben Rákóczi követe Péterhez.

Mazepa, Ivan Sztyepanovics (1639–1709) – Kozák hetman 1687 és 1708 között. Az 1667-től orosz fennhatóságú Kelet-Ukrajnában („Balparti Ukrajna”) élő kozákok cári jóváhagyással megválasztott katonai vezetője. A svédek 1707. évi oroszországi betörését követően felhagyott addigi, Péterhez lojális politikájával és XII. Károly oldalára állt. XII. Károllyal folytatott titkos tárgyalásai (1708) során lehetőséget látott egy önálló ukrán állam megteremtésére és a svéd orientációt választotta. A svédek 1709. évi poltavai katasztrofális veresége után menekülni kényszerült. Moldvában érte a halál.

Medici, Cosimo de' (1642–1723) – III. Cosimo Medici néven toszkánai nagyherceg (1670–1723).

Mensikov, Alekszandr Danyilovics (1673–1729) – Egyes források szerint, litván eredetű nemesi család sarja, államférfi és katona. Péter barátja, legközelebbi bizalmasa. 1695–1696-ban részt vett az azovi hadjáratokban, majd elkísérte a cárt a „nagy követségre” (1697–1698). 1702-ben grófi címet kapott. 1703-ban Péter Ingermanföld kormányzójává nevezte ki. Tevékenyen közreműködött Pétervár, Kronstadt (Kronschloss) építésének szervezésében, 1703 és 1727 között Pétervár főkormányzója. A Szent Andráss-rend kitüntetésje (1703). 1707-ben a cár főméltóságú herceggé léptette elő – az egyetlen nemesként viselte ezt a címet Oroszországban. Az északi háború kiemelkedő hadvezére. Az orosz sereg balszárnyának parancsnokaként jelentős szerepe volt az 1709. évi poltavai győzelemben. Harcolt a lengyelországi, kurlandi, pomerániai, holsteini hadszíntereken. 1709-től vezértábornagy, 1716-től ellentengernagy rangban szolgált. 1711-től a Kormányzó Szenátus tagja, első szenátor. 1714 és 1724 között a Hadi kollégium elnöke.

Mihail Fjodorovics (1596–1645) – Orosz cár. 1613 és 1645 között uralkodott. Teljes nevén Mihail Fjodorovics Romanov, Péter nagyapja. Trónra lépésével került Oroszország élére a Romanov-dinasztia (1917-ig maradt hatalmon). Uralkodása idején „új típusú” (nyugati mintájú) ezredeket is szerveztek, amelyeket azonban a szmolenszki háború (1632–1634) befejezésével leszereltek.

Nariskin, Kirill Alekszjevics (1670?–1723) – Bojár család sarja, Péter nagybátyja. 1697–1699-ig pszkovi vojevoda. A „nagy követség” idején (1697–1698) egyike a távollévő cár megbízottjainak Oroszország irányítására. Az északi háború idején, 1710 és 1716 között Pétervár első parancsnoka, majd moszkvai kormányzó.

Péter, I. (1672–1725) – Orosz cár. 1682 és 1725 között uralkodott. Teljes nevén Pjotr Alekszjevics Romanov, Alekszej Mihajlovics cár második házasságából származó fia, édesanyja Natalja Kirillovna Nariskina. Első felesége Jevdokija Fjodorovna Lopuhina, házasságukból született Alekszej cárevis. Második felesége Marfa Szkavronszkaja, aki Péter halála után I. Katalin néven rövid ideig Oroszország uralkodója lett. Pétert 1682-ben

koronázták meg. 1689-ig, Szofija nagyhercegnő régensége idején, nem gyakorolhatta uralkodói jogait, 1696-ig V. Iván társuralkodója („második” cárként), 1696-tól haláláig egyeduralkodó. 1721-ben felvette az imperátori (császári) címet, ami az orosz uralkodók hivatalos tituluszának része maradt 1917-ig. Oroszország modernizálója. Az állami élet minden területére kiterjedően, a magánszférába is belenyúlva, reformok sorát vezette be. Célja az volt, hogy – Alekszandr Herzen szavaival – „európaizálja Oroszországot, és ennek az elhatározásának szentelte életét.” Katonai modernizációs, gazdasági, közigazgatási, államigazgatási illetve civilizációs (oktatási, egészségügyi, kulturális) jellegű reformjainak sorrendje szinte áttekinthetetlen. Leginkább közismert, első intézkedései az ún. „szakáll-” és „öltözetreform” (1698, 1700). Nevéhez jelentős kulturális intézkedések fűződnek: új időszámítás bevezetése (1700. január 1-én bevezetésre került Oroszországban a Juliánus-naptár); az első oroszországi újság kiadása (Vedomosztyi, 1703); a cirill írás reformálása (1708). Felkarolta a közoktatást; az alsófokú iskoláztatás mellett európai színvonalú felsőbb szakiskolákat hozott létre, tudományos és oktatási központokat alapozott meg, így az Orosz Tudományos Akadémiát (1724). Támogatta a könyvnyomtatást, világi témájú kiadványok, technikai, műszaki, hajózási, természettudományi szakmunkák, fordítások megjelentetését. 1703-ban új fővárost és kereskedelmi központot alapított: Pétervárt. Felkarolta a döntően állami roboton alapuló hazai manufaktúraipart, protekcionista vámpolitikájával külkereskedelmi aktívumra törekedett. Uralkodása idején az állami kiadások zömét a hadseregére fordították, amelyet reguláris, állandó jellegűvé formált, létrehozva egyúttal az orosz tengeri haderőt. Az északi háborút (1700–1721) lezáró békével biztosította Oroszország kijutását a Balti-tengerre, csatolta az orosz államhoz Ingermanföldet, Karélia keleti részét, Észt-, és Lívföldet. Több lépcsőben átalakította a közigazgatást, kormányzóságokat szervezett (1708-tól). Új központi kormányzati szerveket hozott létre: 1711-ben a Kormányzó Szenátust, 1717-ben strukturális-kollegiális államigazgatási hivatalokat, kollégiumokat. 1722-ben a kötelező állami szolgálat rendjének szabályozására (1917-ig érvényben lévő) Rangtáblázatot állított össze. Tevékenységének megítélése kapcsán éleződött ki Oroszországban a XIX. sz. első felében a történeti szlavofil-nyugatos (zapadnyik) vita. A szlavofil gondolkodók Oroszország történeti fejlődésének különleges sajátosságát vallva elítélték Pétert a tradíciók semmibevétele és az ország „nyugatosítása” miatt, míg a zapadnyikok ugyanezért, mint Oroszországot európaizáló, felzárkóztató uralkodót ünnepezték.

Prozorovszkij, Alekszej Petrovics (?–1705) – Régi főnemesi család sarja, államférfi. Az 1695–1696. évi azovi hadjáratok után Azov, majd Arhangelszk vojevodája (1699). A „nagy követség” idején (1697–1698) egyike a távollévő cár megbízottjainak Oroszország kormányzására. Az északi háború (1700–1721) idején, 1701-ben, megvédte Arhangelszket a svéd flotta támadásától.

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) – A kuruc szabadságharc (1703–1711) vezetője. 1705 és 1711 között Magyarország vezér-fejedelme (*dux*), 1704 és 1711 között erdélyi fejedelem (*princeps*) is. Péter Oroszország „lengyel ügyeinek” vonatkozásában 1707. szeptember 15-én Varsóban szerződésre lépett vele, mint lehetséges királyjelölttel a Rzeczpospolita trónjára. Rákóczi elsődlegesen a szabadságharc érdekeit tartotta szem előtt, jelöltségét ezért kezdettől fogva feltételekhez kötötte. Jelöltsége a cár poltavai győzelme és II. Ágost visszatérése (1709) után aktualitását veszítette. Az 1707. évi szerződés a kuruc állam egyetlen nemzetközi szerződése, amelyet Rákóczival, mint szuverén államférfival (legitimnek elismert erdélyi fejedelemmel és a konföderált magyarországi rendek vezér-fejedelmével) kötöttek. A szerződésben Péter vállalta, hogy – a reményei szerint megválasztandó „lengyel király” (Rákóczi) érdekében – közbenjár I. Lipótnál Magyarország és Erdély szabadságának biztosításában és Rákóczi erdélyi fejedelemségének elismertetésében. Közvetve a magyar szabadságharc megsegítésére irányult, hogy Péter „szeretete jelül” százezer tallért, ötezer fegyvert, ötszáz mázsza puskaport és orosz segédcsoportokat ígért.

Romanovszkij, Fjodor Jurjevics (1640 k.–1717) – Az egyik legrégebbi főnemesi család sarja, államférfi. Péter bizalmasa, 1694-ben a „játék-ezredek generalisszimusza”. 1686 és 1717 között a belső rend fenntartására létrehozott, hírhedt Preobrazsenszkij priház vezetője. A „nagy követség” idején (1697–1698) a távollévő cár nevében irányította Oroszországot. Döntő szerepe volt az 1698. évi sztrelec felkelés elfojtásában. Palotájában szelídített medvék „fogadták” a látogatókat.

Safirov, Pjotr Pavlovics (1669–1739) – Lengyel zsidó család sarja, diplomata, államférfi. 1691-ben a Követségi kormánysszék tolmácsa. Péter kíséretében részt vett a „nagy követségben” (1697–1698). Az oroszországi postaszolgálat megszervezője és irányítója 1701 és 1722 között. 1709-ben Péter alkancellárrá nevezte ki. 1710-ben bárói rangot kapott. Kiemelkedően fontos diplomáciai szerepet játszott a pruti tárgyalások idején (1711). A 1717-től a Külügyi kollégium alelnöke. Péter felkérésére, összefoglaló munkában taglalta Oroszország Svéd Királyság elleni háborújának okait (nyomtatásban először 1716-ban jelent meg). A cár 1719-ben Szent Andráss-renddel tüntette ki.

Savoyai Jenő [németesen Eugen von Savoyen, eredeti francia nevén Eugène-François de Savoie-Carignano] (1663–1736) – A XVII–XVIII. század kiemelkedő tehetségű francia származású hadvezére. 1683-ban Habsburg-szolgálatba lépett. Részt vett a törökellenes felszabadító háborúban (1683–1699), az 1716–1718. évi Habsburg-török háborúban, a pfalzi örökösödési háborúban (1688–1697), a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714). Európai hírnevét az oszmánok feletti 1697. évi zentai diadal alapozta meg. Ez a diadal elősegítette a török magyarországi uralmának véget vető karlócai béke megkötését 1699-ben.

Sein, Alekszej Szejmonovics (1662–1700) – Régi bojárcsalád sarja, katona és államférfi. Oroszország első generalisszimusa (1696). A második azovi hadjáratban (1696) a szárazföldi csapatok főparancsnoka. Közreműködött az 1698. évi sztreleclázadás elfojtásában. A hagyomány szerint Péter az ő szakállát vágta le elsőként a „szakállreform” (1698) kezdetekor.

Seremetyev, Borisz Petrovics (1652–1719) – Régi bojárcsalád sarja, katona, diplomata. Részt vett az 1695–1696. évi azovi hadjáratokban. Az északi háború (1700–1721) legtehetségesebb orosz hadvezére a balti hadszíntéren. Első jelentős győzelmét 1701-ben aratta a svédeken, Erestfárnél. 1701-től vezértábornagyi rangban szolgált. A Szent András-rend kitüntettje. 1706-ban elsőként kapott grófi rangot Oroszországban. 1711-ben a pruti hadjárat idején az orosz sereg (névleges) főparancsnoka.

Szofija (1657–1704) – Nagyhercegnő. Oroszország régense 1682 és 1689 között. Teljes nevén Szofija Alekszejevna Romanova, Alekszej Mihajlovics cárral első házasságából származó lánya, Péter idősebb féltestvére. Az általa támogatott véres sztreleclázadás segítségével jutott régensi hatalomhoz 1682-ben, az ugyanekkor megkoronázott öccsei, a későbbi V. Iván és I. Péter felett. (A sztrelec zendülők bestialitásának a gyermek Péter szemtanúja volt.) Szofija 1684-ben egyeduralkodói címet (cárevna) vett fel. 1689-ben, a balsikerű második krími hadjárat után elmenekült Moszkvából. A hatalom ekkor társuralkodó öccsei kezébe került, majd Péter fellépésére kolostorba zárták. A politikai életből eltávolított egykori cárevnának tulajdonította később Péter az újabb, 1698. évi sztreleclázadás előkészítését, amelyet könyörtelenül megtorolt.

Sztracsnyev, Tyihon Nyikityics (1644–1719) – Bojárcsalád sarja, államférfi, Péter bizalmasa. A „nagy követség” idején (1697–1698) egyike a távollévő cárral megbízottjainak Oroszország kormányzására. Elsőként töltötte be a moszkvai kormányzói tisztséget. 1711-től a Kormányzó Szenátus tagja, szenátor. „Kipróbált hűségéért” Péter felmentette a szakáll-levágás kötelezettsége alól.

Timmerman, Franz [orosz forrásokban Franc Fjodorovics Timmerman] (1644–1702) – Holland kereskedőcsalád sarja. Oroszországi letelepedésének ideje nem ismert. Mérnöki, tüzérségi, erődítéstani, hajózási és hajóépítő ismereteivel rendkívüli hatást gyakorolt a gyermek Péterre (1684). Az azovi flotta építésekor (1695–1696) a cárral a munkálatok felügyeletével bízta meg. Később tevékeny szervezőszerepet játszott az első orosz flotta bővítésében, annak gazdasági, technikai hátterének biztosításában.

Tolsztoj, Pjotr Andrejevics (1645–1729) – Nemesi család sarja, diplomata, államférfi. (Híres leszármazottai Lev Tolsztoj és Alekszej Tolsztoj írók.) Volt Szofija-párti udvari emberként Péter bizalmának elnyerése érdekében 1696-ban részt vett a második azovi hadjáratban. 1697-ben önkéntesnek jelentkezett az Itáliába küldött ifjak közé, „tengerészeti ismereteket” tanulni. 1702 és 1714 között Oroszország első állandó követe az Oszmán Biro-

dalomban. 1717-től a Kormányzó Szenátus tagja, szenátor, a Kereskedelmi kollégium elnöke. 1717-1718-ban vezető szerepet vállalt Alekszej cárevis visszahozatalában Oroszországba és ügye kivizsgálásában. 1718 és 1726 között a Titkos Expedíció vezetője. 1724-ben grófi címet kapott.

Trubeckoj, Jurij Jurjevics (1668–1739) – Régi bojárcsalád sarja, Ivan Jurjevics Trubeckoj vezértábornagy öccse. 1683-tól Péter belső asztalnoka és bizalmasa. 1695-től a Preobrazsenszkojei-ezredben százados, 1700-tól gárdakapitány. Részt vett az északi háborúban (1700–1721). 1721-ben Péter vezérőrnaggyá nevezte ki.

Ukraincev, Jemeljan Ignatyevics (1641–1708) – Nemesi család sarja, cári diplomata. 1699-ben Péter Konstantinápolyba küldött követe. 1700-ban hosszas tárgyalások után harminc évre szóló békeszerződést sikerült kötnie az Oszmán Birodalommal. Magyarországi diplomáciai küldetése idején hunyt el betegségben, Egerben. (Itt nyugszik, ismeretlen helyen.)

Ulrika Eleonóra (1688–1741) – Svéd királynő. 1718 és 1720 között uralkodott. XII. Károly testvére, a király halála után lépett trónra. Az északi háború folytatása mellett döntött. 1720-ban lemondott a trónról férje javára (aki I. Frigyes néven követte őt a svéd trónon).

Vinyiusz, Andrej Andrejevics [hollandul Andreas Winus, más forrásban Vinius, ill. Vinio, 1641–1717) – Holland eredetű kereskedőcsalád sarja, oroszországi születésű. Diplomáciai, állami hivatali feladatokat teljesített, fontos szerepet játszott a posta szervezésében. 1675 és 1693 között az első oroszországi postamester. Az 1700. évi narvai vereség után tevékenyen közreműködött az orosz tüzérség újjászervezésében, újabb uráli vasöntő és fegyverkészítő műhelyek létrehozásában. Egyebek mellett katonai, technikai témájú művek fordításával is segítette Pétert a hadseregszervezésben.

Vockerodt, Johann-Gotthilf (?–1750 után?) – Porosz diplomata, 1717 és 1733 között Poroszország követségi titkára Péterváron. Forrásértékű feljegyzéseket készített a péteri Oroszországról.

Vozyicin, Prokofij Bogdanovics (?–1699 után) – Nemesi család sarja, diplomata. Harmadik követ a „nagy követségben” (1697–1698). Oroszország képviselője az 1699. évi karlócai kongresszuson, ahol két évre szóló, antedatált fegyverszünetet kötött az Oszmán Birodalommal.

Weide, Adam [egyres forrásokban Weyde, ill. Veyde, oroszosan Adam Adamovics Vejgye] (1667–1720) – Német eredetű család sarja, oroszországi születésű. Katona, diplomata. 1693-tól a Preobrazsenszkojei-ezredben őrnagy, később gyalogsági tábornok. Elkísérte a cárt a „nagy követségre” (1697–1698). Fontos szerepet játszott Péter első reguláris gyalogos és dragonyoserezeinek megszervezésében. Részt vett az azóvi hadjáratokban (1695-1696). 1698-ban hadi szabályzatot állított össze, amely alapjául szolgált az 1699–1700. évi katonai szabályzatoknak. Harcolt az északi háborúban (1700–1721). 1700-ban Narvánál fogságba esett, a svédek Stockholmba

hurcolták (svéd fogságban 1700 és 1710 között). Részt vett az 1711. évi pruti hadjáratban, majd újra a svédek ellen küzdött a finnöldi hadszíntéren. Péter 1714-ben Szent András-renddel tüntette ki. 1717-től a Hadi kollégium elnökhelyettese, a Kormányzó Szenátus tagja, szenátor.

Táblázat Péter európai külpolitikájának és katonai modernizációjának főbb eseményeiről

<i>Európai külpolitika</i>	<i>Katonai modernizációs törekvések</i>
1695. jan. 20.– okt. 20. Első azovi hadjárat.	1695. nov. Péter flottaépítéséről határoz.
1696. ápr.–júl. Második azovi hadjárat.	1695. dec. A szárazföldi hadsereg egységes irányítás alá helyezése. A leendő flotta egységes irányítás alá helyezése.
1696. júl. 19. Azov elfoglalása.	
1697. jan. 29. Oroszország a Szent Liga tagja.	1696. máj. 27. Az első orosz flotta megjelenése az Azovi-tengeren.
1697. márc. 9.–1698 aug. 25. „Nagy követség”.	1696. okt. 20. Duma-határozat a flotta-bővítésről. (Az orosz flotta születésnapja.)
1697. szept. 15. Péter jelöltjének lengyel királlyá választása.	
1698. júl. 31.–aug. 3. Rawa-ruszkai találkozó.	1696. nov. 4. Duma-határozat a kompániákról.
1699. jan. 14. Fegyverszünet két évre az Oszmán Birodalommal.	1696. nov. 22. Ukáz 61 nemesifjú külföldre küldéséről, tengerészeti tanulmányok folytatása céljából.
1699. ápr. 21. Svédellenes szerződés Dániával.	
1699. nov. 11. Svédellenes szerződés Szászországgal. A svédellenes háború deklarációja.	1699. jún. A sztrelec-katonaságon alapuló haderő felszámolása.
1700. júl. 3. Konstantinápolyi béke.	

1700. aug. 9. Oroszország hadba lépése az északi háborúban.	1699. nov. 8., 17. A hadkiegészítés új alapokra helyezésének kezdetei.
1700. nov. 19. Narvai vereség.	1700. jún. 25. Az első 14 „új típusú” század avatása. (A reguláris hadsereg születésnapja.)
1702. okt. 11. Nöteborg elfoglalása.	1701. jan. 14. Navigációs iskola alapítása.
1703. máj. 1. Niensanz bevétele.	1703. máj. 16. Péter-Pál erőd (Szentpétervár) alapítása.
1703. máj. 7. A balti flotta első győzelme.	1704. nov. 5. Az Admirális megalapítása.
1704. aug. 6. Narva elfoglalása.	1705. febr. 20. Áttérés a regularitás elve szerinti hadkiegészítésre.
1704. aug. 30. A sandomiri konföderáció megerősíti az Oroszországgal kötött szövetséget.	1705. nov. 16. Reguláris tengerészgyalogság létrehozása.
1708. szept. 28. Lesznaja alatti győzelem.	1712. jan. 16. Tűzér- és hadmérnöki iskola alapítása.
1709. jún. 27. Poltvai csata.	1715. okt. 1. Haditengerészeti akadémia alapítása.
1709. okt. 9. Oroszország megerősíti svédellenes szövetségét Szászországgal.	1716. ápr. 16. Hadi szabályzat.
1710. márc. 21. Viborg bevétele.	
1710. nov. 20. Az Oszmán Birodalom hadüzenete.	

1711. júl.
A pruti hadjárat vége.

1713. máj. 10.
Helsingfors elfoglalása.

1713. jún. 13.
Drinápolyi béke.

1714. júl. 27.
Ganguti (hangö-udde-i) ütközet.

1720. júl. 27.
Grengami ütközet.

1720. nov. 5.
Konstantinápolyi béke.

1721. aug. 30.
Nystadi béke.

1717. dec. 11.
Admiralitásügyi Kollégium,
Hadi Kollégium létrehozása.

1720. jan. 13.
Hadi tengerészeti szabályzat.

Felhasznált irodalom

- ANYISZIMOV, Jevgenyij Viktorovics (társszerző: SZVÁK Gyula): *IV. Iván – I. Péter*. Budapest, 2004.
- BERGYAJEV, Nyikolaj Alekszandrovics: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989.
- BUGANOV, Viktor Ivanovics: *Pjotr Velikij i jevo vremena*. Moszkva, 1989.
- BUSUJEV, Szergej Vlagyimirovics: *Isztorija goszdarsztva rosszjszko*. Moszkva, 1994.
- FILIPPOV Szergej: *Az újkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2006.
- GEBEI Sándor: Az orosz-török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban. In: *AETAS*. Szeged, 2001./2.
- GEBEI Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. Budapest, 2009/4. 903–939.
- GOLIKOV, Ivan Ivanovics: *Gyejanyija Petra Velikovo mudrovo preobrazityelja Rosszsi*. Moszkva, 1788.
- FONT Márta, KRAUSZ Tamás, NIEDERHAUSER Emil, SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997.
- HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- KITUSIN, Alekszandr Nyikolajevics: *Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához*. Budapest, 1956.
- KLJUCSEVSZKIJ, Vaszilij Oszipovics: LXI. *Kursz russzkoj isztorii. Lekcija LXI* Internetes verziója: <http://www.bibliotekar.ru/rusKluch/61.htm> (Hozzáférés: 2015. augusztus 7.)
- KLJUCSEVSZKIJ, Vaszilij Oszipovics: LXII. *Kursz russzkoj isztorii. Lekcija LXII* Internetes verziója: <http://www.bibliotekar.ru/rusKluch/62.htm> (Hozzáférés: 2015. augusztus 7.)
- KLJUCSEVSZKIJ, Vaszilij Oszipovics: *Isztoricseszkiye portreti*. Moszkva, 1990. (reprint kiadás) 151–193.
- KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Budapest, 1991.
- KRASZNOV, Vlagyimir Nyikityics: *Reguljarnij vojennij flot Petra Velikovo* Internetes verziója: <http://flot.com/history/io1.htm> (Hozzáférés: 2015. augusztus 7.)
- MAVROGYIN, Vlagyimir Vasziljevics: *Rozsgyenyije novoj Rosszsi*. Leningrád, 1988.
- MISLAJEVSZKIJ, Alekszandr Zaharjevics: *Pjotr Velikij. Vojennije zakoni i insztrukcii*. Szankt-Petyerburg, 1894.
- MOLCSANOV, Nyikolaj Nyikolajevics: *Gyiplomatija Petra Velikovo*. Moszkva, 1986.
- NIEDERHAUSER Emil: *Így élt Nagy Péter*. Budapest, 1974.
- NIEDERHAUSER Emil, SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Budapest, 2002.

- NOVIKOV, Nyikolaj Ivanovics: *Drevnyaja Rosszjszskaja Vnliofika*. IV. kötet. Moszkva, 1788.
- PAVLENKO, Nyikolaj Ivanovics: *Pjotr Velikij*. Moszkva, 1994.
- PISZMA I BUMAGI IMPERATORA PETRA VELIKOVO. I. kötet. Szankt-Petyerburg, 1887.
- PISZMA I BUMAGI IMPERATORA PETRA VELIKOVO. VI. kötet. Szankt-Petyerburg, 1912.
- PORFIRJEV, Jevgenyij Ivanovics: *Pjotr I – osnovopolozsnyik vojennovo iszkussztva russzkoj reguljarnoj armii*. Moszkva, 1952.
- PUSKIN, Alekszandr Szergejevics: *Elbeszélő költemények/Mesék*. Budapest, 1977.
- II. RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások / Emlékiratok*. Budapest, 1979.
- RAZIN, Jevgenyij Andrejevics: *Isztorija vojennovo iszkussztva*. Moszkva, 1950.
- SASHALMI Endre: Azov (1696) után Poltava (1709) előtt: a hatalom új ikonográfiája Nagy Péter 1705-ös „Szimbólumok és jelképek” című könyvének címlapján. In: *Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok* 5. Pécs, 2010. 125–148.
- SZOBOLJOVA, Nagyezsda Alekszandrovna: *Rosszjszskaja gorodszkaja i oblasztnaja geralgika XVIII–XIX. vv*. Szankt-Petyerburg, 2001.
- SZOLOVJOV, Szergej Mihajlovics: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*. XIV. kötet.
- Internetes verziója:
<http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv14p2.htm> (Hozzáférés: 2015. augusztus 7.)
- SZOLOVJOV, Szergej Mihajlovics: *Petrovszskije cstyenyija*. Internetes verziója: http://lib.ru/HISTORY/SOLOVIEV/chtenie.txt_with-big-pictures.html#5 (Hozzáférés: 2015. augusztus 7.)
- SZVÁK Gyula: *Furkósbottal Európába?* Budapest, 1989.
- SZVÁK Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban. In: *Századok* 5. Budapest 1999. 1047–1086.
- TYELPUHOVSZKIJ, Borisz Szemjonovics: *Szevernaja vojna 1700–1721*. Moszkva, 1946.
- VOLTAIRE: *XII. Károly svéd király története*. Budapest, 1965.

Tartalom

Sorozatszerkesztői előszó	5
„I. Péter portréja”	6
Oroszország geopolitikai helyzetéről Péter trónra lépése előtt	6
Oroszország „törökkérdéséről”	8
A „lengyel ügyekről”	16
A balti alternatíváról	18
Oroszország küzdelméről az északi háborúban	19
„Én a tanítandók közé tartozom”	24
Az első (azovi) flottáról	26
Tisztképzésről, legénységi állományról, flottaszabályzatokról	32
A hadiflotta irányításáról	34
A balti flotta közreműködéséről az északi háborúban	35
„Katonásdit játszott a cár”	36
A szárazföldi haderő regularizálásáról	39
„Ők a Hazu védelme és bástyája”	42
A gazdasági háttérrel	44
Vélemények Péter katonai modernizációjáról	45
Összegzésül	51
Névmutató	54
Táblázat Péter európai külpolitikájának és katonai modernizációjának főbb eseményeiről	55
I. Péter portréja	65
Felhasznált irodalom	68
Tartalom	70